

GONDOLATSZABADSÁG

ÉS

ÓDON TÖMEGURALOM.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLVAST. A M. T. AKADÉMIA II. OSZT. ÁPRILIS 5-diki ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Szándokom a gondolatszabadság történetét kutatni ama népeknél, a melyeknek szellemvilágában és állami intézményeiben Európa jelenkori polgáriasodása gyökerezik. Mi volna az emberiség történelme, ha görögök nem szerepeltek volna benne! Igy kiált fel Müller Miksa, és szavainak jelentőségét átérzők mi — kik az államéletet, sőt magát a társadalmat csak a történelmi kritika világánál véljük megérthetni — de átérzik egyáltalán a buvárok az emberi ismeretkörnek majdnem valamennyi nagy ágában.

Még közvetlenebb a hatás, a melyet a görög nép szellemvilágának örököse, Róma, gyakorol vala polgáriasodásunk egész lényegére. A politikai szabadság középkori letéteményesei, az olasz városok az ódon municipiumok maradványain építették föl jó részt szervezetöket, — és a római köztársaság közéletének mozzanaitól kölcsönözték a nagy francia forradalom szóvivő előbajnokai is többnyire az ő alakzataikat, sőt szerepeiket is egész a színpadiasságig.

Valóban e két ódon nép megérdemli, hogy történelmében nyomról-nyomra kövessük, föltételeiben s viszontagságaiban összes modern államéletünk fejlődésének egyik legfőbb rugóját, a gondolatszabadságot.

Vessünk tehát mindenekelőtt egy kritikai pillantást a legjelentékenyebb görög államra, Athenére. Nem szenvedhet kétséget, hogy a politikai szólásszabadság a legszelesebb alapon állott itt fönn, Solon timokrátiájától (594 K. e.) le egész a római hódításig, — de még sem volt az legalább de iure és de lege oly teljes, mint a minőt a modern demokráciák biztosítanak alaptörvényeik által az állampolgároknak. Az *ισογορία* föltétlen és korlátlan volt ugyan a de iure fönnálló alkotmány keretén belül; az *ἐκκλησία* szónokai szabadon nyilatkozhattak minden kérdésben, a mely ez alkotmány alapján fölvetett

vagy a dolog természetéből fölszínre került ügynek, érdeknek vagy nézetnek megvitatására, elbirálására s ezzel kapcsolatosan alkotmányos határozathozatalra vonatkozott; föl is használták e szólásszabadságot az athenei szónokok egész a legfektelenebb személyeskedésig: ámde magát az alkotmányt, a πολιτευμα-t érinteni, reformjavaslatokkal annak módosítását kilátásba helyezni, vagy éppen annak módosítását indítványozni: ez már túlesett az atheneiek politikai szólásszabadságán. A modern alkotmányos állampolgár eliszonyodik mindannyiszor, valahányszor újra meg újra átolvassa azon kifakadásokat, vádakát, rágalmakat, a melyekkel az ἐκκλησίᾳ-ban Aischines, Demosthenes, Demades, a szószekről ellenfeleiket, politikai ellenfeleiket megtámadják: magát az alkotmányt tenni birálat tárgyává nem merészelte egy athenei szónok sem, annál kevésbbé juthatott eszébe bármelyiknek is — rendes időben — oly határozati javaslatokkal, indítványokkal állni elő, a melyek az alkotmánynak bármily szelid módosítását is célozandották.

Igen, mert maga az alkotmány — πολιτευμα — olybá tekintetett az uralkodó többség által, mint örökidőkre változtathatlan alakja az athenei államnak. Ezen πολιτευμα, a δημοκρατία, mely Kleisthenes óta (507. K. e.) állott fön, mondom ez alkotmány nem volt megszerkesztve egy tüzetes, írott alaptörvényben; történelmileg fejlődött az, mint újabb időben az angol alkotmány: de míg ez utóbbi oly törvények és jogerejű szokások összességében gyökerezik, a melyeket rendes törvényhozási uton a parlament, mindhárom factorának hozzájárulásával bármikor megváltoztathat: addig az athenei államélet törvényhozótestületet, olyat, mint a minő az angol parlament, egyáltalán nem ismert, hanem, habár meg volt minden egyes athenei állampolgárnak a közvetlen kezdeményezési joga a törvényhozásban, a törvények — νόμοι — a melyeknek alkotása ily módon vagy másképp kezdeményezve, s a νομοθέται által kidolgozva, meghozva, illetve az ἐκκλησία által tudomásul véve, hogy ne mondjam, szentesítve lőn, az alkotmány alapján, csakis az alkotmány keretén belül álló kérdésekben alkottathattak. Arra nézve, hogy az alkotmány, ha egyszer módosítani óhajtaná is az ἐκκλησία, minő módon és

minő úton módosítható? Erre nézve nem létezett az athenei δημοκρατία államjogában semmiféle provisio. Nem csoda, ha még Plutarchos korában is folyt a felől a vita, hogy Solon, a midőn a maga, részben, alkotmány-törvényeit megalkotá, tűzött-e ki egyáltalán határidőt, a melynek lejártával módosítani szabadjon ez alkotmány-törvényeit, avagy pedig örökre változhatatlanul óhajtotta-e föntartatni azokat?

Tagadhatatlan az athenei alkotmányjog e merevsége Kleisthenestől egész a római hódításig. Az Areiopag tanácsa, majd Ephialtes reformja (462. K. e.) óta a νομοφύλακες rövid éltű intézménye, de mindenek fölött a γραφή παρανόμων voltak őrei e merevségnek, és ha történt is az említett századok folyamában több ízben nagyobb mérvű alkotmánymódosítás, sőt nem egyszer egészen új államforma lépett is életbe (412., 405. K. e. 322, 318, 317. 307 K. e. stb.): úgy mindez csak államcsíny, és forradalom útján jött létre Athenében. A jogfolytonosság — bármit mondjon is Karl Friedrich Hermann — éppen nem jellemző vonása az athenei alkotmánytörténelemnek. Eltekintve a 400-as uralmat létrehozott catastrophától és a 30 zsarnok uralomraléptének nem kevésbbé catastrophszerű előzményeitől, maga az Ephialtes-féle reform is, mely 462-ben egy csapással szünteti vala meg az Areiopag tanácsának, hogy úgy mondjam állambirósági, de mindenesetre államjogkörét, államcsíny volt, melyet csakis Kimonnak és hoplitáinak távollétében hajthat vala keresztül a néppárt. Alkotmányos úton alig jött vala létre 462-től 412-ig egyéb alkotmányjogi reform, mint az εισφορά behozatala Kleon által és a πρόβουλοι intézményének fölállítása közvetlenül a sikeliái vereség után. Ámde mi ez ama mozdulatlansághoz képest melyet az athenei δημοκρατία lényegesebb mozzanataiban, egész államszervezetében s a hatalmi tényezők jogkörének egész képletében mutat!

Nem, a politikai szólásszabadság nem terjedt annyira az athenei szószéken, hogy rendes időben fölvehette volna ott bárki is az alkotmány módosítását az ἐκκλησία-ban. Ephialtes diadalával nem szünt ugyan még meg a pártok tusája oly kérdésekben sem, a melyek magát az alkotmányt a lehető legközelebből érintették; ott volt még a conservatívek pártja

Thukydidesnek, Melesias fiának vezérlete alatt; és ha 445 táján el is birta némileg némítani Perikles szelleme e pártnak nyílt rakonczátlankodását — a titkos öszvejöveletekben, hogy úgy mondjuk a conservatív pártclubokban — *ἐταίρεια* — tovább folytatta működését e politikai érdekközösség hagyományos szövetkezete; midőn pedig, Perikles halála után, Kleonnal, majd Hyperbolossal a néppárt túlzó árnyalata jutott uralomra: e hetaireiák valódi hatalommá izmosultak. A sophisták dúsgazdag előkelő tanítványai a magasabb értelmiség elemeit vitték be azok kötelyékébe; szövetkeztek azokkal a mérsékeltek pártjából is, — sőt szövetkeztek azokkal coalitióra adhoc oly férfiak is, mint Antiphon, és az athenei szellemvilág egyéb kitűnőségei, csakhogy a túlzásaiban és fejtelten ide-oda kapkodásában immár elviselhetetlenné vált nyers tömeguralmat megdönthessék.

Volt tehát már most újra egy hatalmas államjogi ellenzék. Hatalmát rettegte az egyre foszladozó többség; tőle, az államjogi ellenzékétől, kölcsönözték a karok dalai az irányszót a komodiában, és bérencz gyilkaitól egymásután hulltak el Androkles és a néppárt egyéb vezetői, a nélkül, hogy a *δημοκρατία* közegei kellő erélylyel merték volna most már üldözőbe venni a tetteseket: annyira félték az államhatalom intéző köreiből az összeesküvők messzeelágazó szövetkezetétől. Mindezek daczára az ellenzék nyíltan még ekkor sem váltotta be az *ἐκκλησία*-ban azt, hogy ő államjogi ellenzék; csak a függöny mögött toborzotta híveit, gondosan kerülve minden ünnepélyes felszólalást a fönnálló alkotmány ellen — szóval az államjogi ellenzék még ekkor is csak bújkált, akár a hermokopidák idejében.

Csak egy athenei állampolgár nem csinált titkot már ekkor sem az ő alkotmánypolitikai meggyőződéséből: Sokrates, a nagy ethikai gondolkodó, a ki bármennyire távortartotta is magát a pártpolitikai szerepléstől, amő korszakalkotó befolyása által, melyet az elmékre gyakorol vala, tán akaratlanul is egy örökre emlékezetes politikai reformmozgalom elméleti kezdeményezőjévé lőn. Nem járt ő el a hetaireiákba: de fenséges lelkének egész nyíltságával hirdette már évtizedek óta, hogy nevetségesnek tartja ő azon államszervezetet, mely,

mint az athenei, nem az egyéni képességre, hanem a sors-huzás esélyeire van alapítva. Nyíltan gúny tárgyává tette ő az athenei alkotmány azon vonását, a mely szerint az állam-tanács 500 tagját az urnába vetett fehér és fekete babszemek számarányai emelik, szintúgy, mint a heliastákat, az esküdt-bírákat olyannyira fontos tisztjökbe.

Nem is tudta Sokratesnek e nyíltságát az alkotmány kérdésében az athenei demos soha megbocsátani. Antiphon, Phrynichos, Theramenes és Peisandros bevárták az alkalmas pillanatot — addig ők sem léptek föl az *ἐκκλησία*-ban az alkotmány szerint főnállott államforma ellen; legfőlebb magán úton ígértettek pénzt ügynökeik által — Alkibiadesnek Tissaphernessel való alkudozásaira hivatkozva, — az elégedetlen ekklesiastáknak; szítogatták az izgalmat a városban, csábítgatták a Samosnál horgonyzó athenei hajóhad legénységét; tüzelték — különösen Phrynichos — a saját elvtársaikat holmi titkos pártiratok fölolvastatása, majd ékesen halk pártszónoklatok által a hetaireiákban; és midőn már az állapotot eléggé érettnak hitték, gyilokkal fölfegyverzett idegen ifjaktól álló testőrségök élén berontottak a *βουλευτήριον*-ba és végrehajtották — nem szabad tanácskozás után az alkotmányreformot — hanem minden szabad tanácskozás kizártával a catastrophikus államcsínyt. ¹⁾

A Négyszázak uralmát sem szabad tanácskozás folytán fejlődő alkotmánypolitikai eszmecserék buktatták meg, hanem éppen a Négyszázak által segélyül hívott spártaiak fondorlatai. Theramenes demokrátiáját, mely a 400-as uralomra következett, természetesen alkotmánypolitikai vita folytán hozott néphatározat — *φύσιμα* — avatta föl, azon jogcímen, hogy helyreállítja a *δημοκρατία*-t. Ámde a 400-as uralom ledöntésével, hogy is helyezkedhetett volna vissza örökölt államformájának uralmába, alkotmánypolitikai vita nélkül, az athenei *δημος*? — A harmincz zsarnok uralomra jutása szintén államcsíny által — Lysandros győztes haderejének fenyegető közelében — történt, és midőn Thrasybulosnak meg Thrasyillosnak végre sikerült nyílt csatában leverni Kritias seregét, a *δημοκρατία*

¹⁾ L. »Demokratie« cz. művem I. köt. és Gilbert: Beiträge zur inneren Gesch. Athens, 1877. 307. köv. H. ö. Grote, Hist. of Greece il. h.

restaurációja szintén nem a jogfolytonosság alapján álló *ἐκκλησία* gondolat- és szólásszabadságát, hanem egy katasztrófa romjain beállott többé-kevésbé tabula rasának szükségképp alkotmánypolitikai kielégítését vette igénybe.

A tömeguralom tehát most csakugyan alkotmánypolitikai viták folytán hozott néphatározatok, sőt törvények által lőn helyreállítva: de hogy mennyire nem tartozott az athenei állampolgárok politikai alapjogai közé megint, mihelyt ez az alkotmány-restauratio megtörtént, az alkotmánypolitikai szólásszabadság: ezt mi sem vésheti be tragikaibb vonásokkal a gondolkodó emberiség évlőibe, mint Sokrates eliteltetése és halála. Négy évvel a *δημοκρατία* helyreállítása után, igen, a fennen hirdetett Eukleides-féle új korszak negyedik évében kellett kiürítenie az embernem e díszének esküdtszéki ítélet folytán, a bakó által nyújtott bürök-pohárt! Meglehetünk győződve, hogy az athenei tömeguralom esküdt-birái Sokratesre, e kegyes és istenfélő bölcsre, nem is mondták volna ki a bűnöst, csak ama vádpontok czímén, a melyek ellene a *περι ἀσεβείας*-féle perek vádpontjaival többé-kevésbé azonos értelemben emelve lőnek: de igen is kimondották rá a bűnöst ama vádpontok iránti tekintetből, a melyek szerint Sokrates a babszemekkel választott vagy is inkább besorsolt *βουλή*-t, (meg a birákat) kigúnyolgatja, és az *ἐκκλησία*-ban tomboló nyers tömeg szellemi szegénységét, politikai tétlenségét oly gyakran megmegrovogatja vala. A politikát tanulni kell — erre figyelmezteté ő Alkibiades fenhéjazó lelkét szintúgy, mint az elkapott ifjút Glaukont, — úgy de mit is érthetnének az államügyekhez azok a mindenféle tanulatlan ekklesiasták, a kik egész nap csak a piacon ácsorognak és legfőlebb azon törnek a fejöket, hogy mentül olcsóbban szerezhessék be napi szükségleteiket és mentül drágábban adhassák el a portékáikat? Így szokta ő birálgatni az athenei alkotmányt: ezért kellett meghalnia. ¹⁾

De, ha nem volt teljes Athenében a jogfolytonosság rendes idejében a politikai szólásszabadság: még kevésbbé volt az a gondolat- és a lelkiismeretszabadság.

¹⁾ Xenoph. Memorab. és »Demokratie« cz. m. VIII. fejez.

Ez főleg amaz üldözések történelméből derül ki, a melyeknek Athenében a fölvilágosodás nagy úttörői, a bölcselők, s ezek között különösen a természetbuvárolgatásával foglalkozó gondolkodók, a φυσικός-ok kitéve voltak.

Sokan szólottak már e tárgyhoz újabb időben; de többen nem kellő tárgyilagossággal, néhányan nagyon is fölületesen, és kimerítőleg a περί ἀσεβείας perek hátterének kellő bevilágításával még tudtommal senki sem.

Hogy mennyire nem kimerítő, sőt részben nem is szabatos azon bírálati méltatás, a melyben e kérdést napjainkban egyes kiváló buvárok és gondolkodók részeltetni szokják, erre nézve jellemzők Renannak következő sorai: »Il ne faut pas l'oublier — mondja ő a »Les Apôtres« czimú munkájában ¹⁾ — il ne faut pas l'oublier, Athènes avait bel et bien l'inquisition. L'inquisiteur, c'était l'archonte-roi; le saint-office, c'était le portique royal, où (?) ressortissaient les accusations d'impiété. Les accusations de cette sorte étaient fort nombreuses; c'est le genre de causes qu'on trouve le plus fréquemment (?) dans les orateurs attiques. Non seulement les délits philosophiques, tels que nier Dieu ou la providence, mais les plus légères atteintes aux cultes municipaux, la prédication de religions étrangères, les infractions les plus puériles à la scrupuleuse législation des mystères étaient des crimes entraînant la mort. Les dieux, qu'Aristophane bafouait sur la scène, tuaient quelquefois. Ils tuèrent Socrate; ils faillirent tuer Alcibiade. Anaxagoras, Protagoras, Théodore l'Athée, Diagoras de Mélos, Prodicus de Céos, Stilpon, Aristôte, Théophraste, Aspasia, Euripide furent plus ou moins sérieusement inquiétés. La liberté de penser fut, en somme, le fruit des royautés sorties de la conquête macédonienne.« Igy Renan. Már Schömann ²⁾ jelezte ama tévedéseket, a melyek a »Les Apôtres« nagy hírű szerzőjének e nyilatkozatát a szabatosság szempontjából — különösen, tekintettel az athenei törvénykezésre — nagyon is kifogásolhatóvá teszik. Részemről minde- nek fölött azon csodálkozom, hogy Renan azt látszik hinni,

¹⁾ »Les Apôtres« 314. l.

²⁾ Griech. Alterth. II., 584. l.

hogy a bölcsészeket csak akkor fogták perbe περὶ ἀσεβείας Athenében, ha ezek kétségbe vonták, vagy egyenesen tagadták az istenek létezését, és mint ő hozzá teszi, a Gondviselést; másfelől meglepheti a szakbuvárt az is, hogy Renan csak ama περὶ ἀσεβείας pereket veszi figyelembe, a melyekről az »Attikai szónokok« ránk szállott beszédeiben van említés téve. Pedig mindez csak a kevésbé fontos része a dolognak, mint ez ki fog tűnni az alábbiakból.

Egyébiránt még az oly érdeemes, tüzetes szakbuvár is, mint a néhai Schömann, éppen nem merítette ki e tárgyat a maga egészében. Ugy a hogy ő az Aischylos, Anaxagoras, Aspasia, Pheidias, a hermokopidák, melosi Diagoras, Protagoras, Sokrates, Aristoteles, Theophrastos és Stilpon ἀσεβεία-pereit előadja, ¹⁾ alig van még csak érintve is a legjellemzőbb oldaláról a kérdés. A ki Schömann e nyilatkozatát olvassa csupán: az még mindig azt hiheti, hogy a felsoroltak legnagyobb részét méltán vette üldözőbe az athenei államhatalom: mert hát Schömann előadása szerint, az ellenök emelt vádak az athenei államvallásnak közvetlen sérelmét involválják.

Nem így áll a dolog, t. Akadémia.

A bölcselőket Athenében már azért is üldözték, már azért is főben járó perbe fogták, mert természetbuvárlattal foglalkoztak, és a természeti tüneményeket észszerűleg merték fejtegetni.

Ennek kimutatása képezi jelen értekezésem legfőbb feladatát; a Schömann által fölhozott egyéb vád-mozzanatokra ennél fogva nem is leend szükség tüzetesen súlyt fektetnem. Eléggé földolgozván ez utóbbiak amúgyis már a szakirodalomban.

A bölcselők üldöztetése — a mennyire a mi kútfőinkből értesülhetünk — Athenében csakis Ephialtes alkotmánytörténelmi korszakában, 462 óta, — tüzetesen szólva, csakis Perikles korában kezdődik. Hippon, Damon, Pythokleides, Diogenes Apolloniatés, Anaxagoras, Archelaos: ezek a legrégibb nevek azok sorozatában, a kiket az athenei tömeguralom az ő bölcséleti, főleg természetbölcséleti tanaikért üldö-

¹⁾ Griech. Alterth. II. I. alább.

zőbe vesz vala. Mindannyian belül esnek már amaz évtizedeken, a melyek folyamában Perikles állott élén az athenei államéletnek; legfőlebb Hippon (Rhegionból) kora képezhetné még némileg a vita tárgyát: de miután Hippon Perikles kortársának, Kratinosnak egyik vigjátékában a Πανόπται-ban szerepel, mint ἀσεβής¹⁾ — nem hihető, hogy Hippon Kratinos e darabjának előadásakor — tehát mindenesetre már Kimon letünthe öta,²⁾ életben nem lett volna. Bergk szintén Perikles-korabelinek tartja Hippont, habár Mullach egyáltalán nem érzi is magát indíttatva Hippon korát tüzetesen megállapítani.³⁾ Hippon, Origenes tanuságtétele szerint, a dolgok eredetét kutatta, és azt állította, hogy a világegyetem a tűznek a víz általi legyőztetésének eredménye.⁴⁾ Simplicios szintén úgy említi Hippont, mint a ki Thalesse, Anaximenessel és Diogenes Apolloniatessal a »mindenség egységes« vagy ha úgy tetszik, a »világ egy voltát« — οἱ ἐν λέγοντες — hirdető bölcselek közt szerepel vala. Már ez, hogy a világegyetem eredetét kutatgatni merészelté, már ez egy magában elég volt arra, hogy az athenei tömeguralom őt üldözőbe vegye.

A színpadon a legocsmányabb természetellenes bűnök tanítómestere ő,⁵⁾ — az ő tanítványait képviseli a kar a Πανόπται-ban kettős fővel, és megszámlálhatatlan sok szemmel:

Κρανία διςσά φορεῖν, ὀφθαλμοὶ δ' οὐκ ἀριθμητοί.

Nyilván a természetbuvárló bölcselek azon fáradhatatlan kutatási vizsketegét teszi ekkép nevetségessé Kratinos, a mely

¹⁾ Schol. Clement. Alaxandr. Protrept. p. 103: τοῦ Ἰππωνος καὶ αὐτοῦ (Διαγόρου) ὡς ἀσεβοῦς γενομένου μέμνηται ὁ Κρατίνος.

²⁾ Schol. Lucian. Alex. 4: ὁ Ἀριστοδήμος δὲ μιὰρὸς καὶ καταπόγων ὑπερβολῆ, ἀφ' οὗ καὶ ὁ πρῶτος Ἀριστοδήμος καλεῖται, Κρατίνος Πανόπταις:

Ἀριστοδήμος ὃν ἀσχημῶναι
ἐν τοῖς Κιμωναίοισιν ἀνὴρ ἐρείπιος.

E szó ἐρείπιος elárúlja, hogy mindezek csak a Kimon halála utáni időkre vonatkozhatnak; különben is Kimont életében aligha bántotta volna ez oldalról a komodia.

³⁾ Bergk, Comm. p. 168; Mullach Fragm. Philos. Graec. I, p. 81.

⁴⁾ L. Fail. of Geol. Attempts. cz. művemem, b. m.

⁵⁾ L. Frgm. Comic. Graec. ed. Didot tt. hh.

láttni akarja a tünetek okait minden irányban. Ha hihetünk Aristophanés egyik scholiastájának, Kratinos e darabja szolgált mintaképül ugyancsak Aristophanes »Felhői«-nek, sőt hozzáteszi, hogy némelyek szerint nem is gúnyolta volna ki tán Sokratest Aristophanes soha a szinpadon, ha nem gúnyolja vala ki már jóval előtte a Πανόπται-ban Hippont Kratinos. ¹⁾ — Hogy perbe fogta-e Hippont az ἀσεβής-t és ἄθεος-t az athenei tömeguralom, ezt a ráncszállott forrásokból nem birjuk kiolvasni: de hogy volt mit szenvednie ettől a tömeguralomtól, ez már Clemens Alexandrinus idézett soraiából is kitetszik: hisz melosi Diagorassal együtt említi őt, ²⁾ tehát oly gondolkodással, a ki pedig Lysias szava szerint káromlást követett el idegen szentélyek és ünnepek irányában, és a kinek fejére jutalmat tűz vala ki az athenei nép. ³⁾

Pythokleides Perikles tanítója volt. Hogy őt is üldözték, minek folytán menekülnie kellett Athenéből, ezt látjuk forrásainkból. Mások szerint száműzetett. Minthogy azonban a rávonatközö h iradások nem csak szerfö lött soványak és hézag osak, de bonyolúltak is, ezúttal mellözöm azok értékesítését megkísér leni.

A φουσιός-ok tömeges üldöztetését Diopeithes athenei állampolgárnak azon néphatárzata — ψήφισμα — nyitja meg, a melyről már a mult alkalommal néhány szóval megemlékeztem. Perikles uralmának végső éveiben a túlzó néppárti árnyalat a legbensőbb frigyre lépett a Melesias fia Thukydidés által vezényelt conservativekkel. Mindenáron megbuktatni Periklest: ez volt a szövetség célja. Ez időtájban (431-ben K. e.) még nem igen volt oka a nagy tömegnek bármi tekintetben is neheztelni Periklesre: mert hisz éppen Perikles volt az, a ki az előtt soha nem élvezett anyagi segélyforrásokban részesíté a szegényebb és közép vagyonú athenei állampolgárokat egy-

¹⁾ Aristoph. enarr. ad Nub. 96. — ἀφ' οὗ στοιχαζόμενοι τινές φασιν, ὅτι μηδεμίαν ἔχθραν χάριν Ἀριστοφάνους ἤκεν ἐπὶ τὴν τῶν Νεφελοῶν ποίησιν, — φαίνεται δὲ καὶ ἐπὶ τούτῳ ὁ Ἴππων κωμωδηθῆναι εὐθιάσας.

²⁾ Clem. Alex. i. h. — Lysias c. Andoc. de impiet. 17: ἐξεῖνος μὲν γὰρ λόγῳ περὶ τὰ ἀλλότρια ἰσθρά καὶ ἐσορτάς ἡσέβει. — K. τ. λ.

³⁾ Mindezekről l. »Demokratie« cz. művem I. k. jegyz. és Fragm. Philos. Graecor. ed. Mullach. tt. hh.

íránt. Értem halhatatlan középítkezéseit, a melyeknél évek során át szerezhett magának és családjának kenyeret, a ki csak nem vonult vissza a fényesen jutalmazott munkától. Sőt Perikles volt az, a kinek kezdeményezésére az ἐκκλησιαστικὸν és tán még előbb a ἡλιαστικὸν meg a στρατιωτικὸν behozatott. Myronides korában még ingyen teljesítette közszolgálatait az athenei polgár az ἐκκλησία-ban. Azért, hogy valaki állampolgári jogait gyakorlandó, a souveraine népgyűlésben megjelent, díjat — obolost, majd kettőt — csak azóta húzott, a mióta — tekintettel az Athenébe áthurczolt delosi szövetségi pénztár fölhalmozódott kincseire — Perikles akarta így. Az esküdtbírák ezrei is csak Perikles kezdeményezése folytán húztak díjat — mert hisz a tömeges δικαστήριον-ok fölavatója és az Areiopag tanácsa hatalmának megtörője, Ephialtes, mindjárt a 462-diki alkotmányreform után, orgyilkos támadásnak esett áldozatul.

Periklesre, ezt hangsúlyozom, nem volt ekkor 432—1-ben még mért neheztelnie az athenei tömegnek. Ellenkezőleg e tömeg ösztönszerűleg kellett, hogy huzódózzék azon conservatív párt embereitől, a melynek vezéreit még akkor is többé-kevésbbé oligarchikus vágyak lelkesíték, és ha uralomra jutva meghagyták volna is a tömeguralom külső kereteit, kétséget sem szenvedhetett, hogy két nagyon is életbevágó reformot mégis mindenesetre keresztül igyekeztek volna hajtani: beszüntették volna a Perikles középítkezéseit, és eltörölték volna azon díjat, mely most úgy az ἐκκλησία-ban megjelenésért mint az esküdtszékekbeni tömeges bírászkodásért az athenei állampolgároknak, kivétel nélkül fejenként fizettetett. Hisz éppen a conservatív párt vezére: Melesias fia, Thukydides vette szemére Periklesnek, hogy haszontalan építkezésekre pazarolja az állampénztár, a szövetségi pénztár sok ezernyi talantonát, és e haszontalanul elpazarlott roppant pénzen fölciczomázza a várost mindenféle diszművekkel, mint valamely hiú vén asszony szokja magát mindenféle festékkel és sallanggal fölciczomázni. ¹⁾

Másfelől, hogy a conservatív párt vezérei többé-kevésbbé

¹⁾ Plut. Pericl. h. 1. Cimon. h. 1. 6. Demokratie. I. tt. hh.

nyílt izgatást folytattak a népgyűlési díj és az esküdtdíj ellen, kiderül ez a Perikles korabeli komikusoknak — Kratinosnak, Kratesnek, Pherekratesnek, Hermipposnak, Teleklesnek és Eupolisnak — egész rendszeres következetességgel folytatott színpadi hadjáratából, az állítólag már ekkor elcsenevészedett, mert az államot ingyen szolgált ősök példájáról megfélekedett kortársak obolosa és diobeliája ellen.

A conservatív párt netáni uralomra jutása tehát Perikles pénz-juttató és közmunka-juttató politikájával szemben, éppen nem lehetett kecsgetető az athenei tömegre nézve. És a kik nem birtak lelkesülni a Parthenonnak meg a Propylaionoknak örök üde szépségén, bizonyára tudtak mégis emlékezni a tengeri csaták és szárazföldi fegyvertények amaz egész sorozatára, a melyekben Périklés lángszelleme nem kevésbé fokozta az athenei állam nemzetközi hatalmát, mint a Miltiadestól, Themistoklestől és Kimontól öröklött hirnév dicsőségét. Soha nem volt még az athenei nép oly hatalmas, soha nem nyílt gyermekei számára a legtávolibb, kincses, bujatermékenységű tájakra annyi gyarmat, annyi telepítés, annyi kleruchia, mint éppen ez években. A frigyársak rútól le voltak nyugózva, az igaz; ámde ezek sorsáért aligha neheztelhetett éppen a közép-vagyonú és a szegényebb athenei állampolgárok sok ezernyi tömege: hisz tudták azt az athenei δῆμος legalsó rétegeiben is, hogy ha fölszabadúlnak a lenyügözött frigyársak, majd az a forrás is, a melyből most oly bőven kerül a közszolgálati napidíjakra, meg a meglepőleg magas középítkezési nap-számra, — akkor majd ez a forrás vajmi hamar kiapad!

Valóban, nem csekély föladat volt a conservatív pártra nézve ily körülmények közt arra birni az athenei tömeget, hogy ez tulajdon jóltevőjének, Periklesnek megbuktatására szövetkezzék. Melesias fia Thukydides megoldotta még is e föladatot. Megoldotta oly módon, oly párttaktikai fogással, mely örökre árnyékot fog vetni az ő nevének emlékezetére. A tömeg tudatlanságára, babonás elvakultságára, és alantás fokú értelmiségére építette rá az ő tervét: arra dolgozott, hogy bőszen szenvedélyét költse föl oly bizonytalan tartalmú, hagyományosan vegyes érzelmeknek, a melyeket akkor Athénben vallásos érzületnek neveztek. Kapott e párttaktikai

fogáson Melesias fiának saját környezete, de kapott azon a szélső néppárt vezére, a hirhedt demagog Kleon is.

Perikles egész odaadással csüggött Anaxagorason, Damonon, Pythokleidesen, Diogenes Apolloniatésen, a kiknek ő fenkölt szellemű, buzgó tanítványa, — részben, mint Anaxagorasnak bensőségteljes meghitt barátja volt; — e bölcselők nagyrészt természetbuvárlattal foglalkoztak; másképp értelmezték a világegyetem csodáit, az égitestek természetét, a légköri tüneteket, mint a hogy ez az athenei államvallás mythológiájában évszázadok óta, főleg pedig Homeros és Hesiodos által megírva volt: tehát rá kellett utalni e bölcselők működésére, mint istenkáromló kegyeletlenségre, mint az államvallás legfőbb hitcikkelyeinek szentségtelen megsértésére, mint valóságos *ἀσεβεία*-ra és föl kellett bősztíteni ezek ellen a bölcselők ellen a tömeg legalantasabb elemeit, a kik különben tán soha sem kérdezték volna e bölcsészekről Athenében, hogy hát ők itt, Kekrops örök városában, tulajdonkép minő véleményen vannak a nap és a hold; meg a csillagok eredete, meg természeté felől?

A pártok adhoc-coalitiója ténynyé vált, és egy néphatározati javaslatnak behozatalával kezdette meg a hadjáratot. E javaslatot egy Diopethes nevű athenei állampolgár által nyújtották be az *ἐκκλησία*-ban. Ki volt ez a Diopethes? Jöjünk mindenek előtt tisztába az ő állásával. Aristophanes scholiastája szerint *χρησιμολόγος* volt, tehát oly egyén, a ki mesterséget, kenyérkeresetet úz a jövendőlgetésből. Symmachos és Telekleides szerint örjögő szónok, vagy ha úgy tesszik, fanatikus népszónok volt. Phrynichos is a tympanonnal hoz kapcsolatba egy Diopethes nevű egyént, a mire azután Aristophanes scholiastája azt jegyzi meg, hogy ez nem azonos ama fanatikus népszónokkal. Meglehet, hogy itt két különböző egyén forog szóban; a valószínűség egyébiránt a mellett van, hogy ez a néphatározati javaslat-benyújtó ama Diopethessel azonos, a kit Ameipsias tanulatlannak — *ἀμαθής* e helyett *ἀμαθητός* — nevez *Κόωνος* nevű vígjátékában. Az örjögő viselkedés itt is fölrovatik Diopethesnek, valamint a jóslatókkali való úzérkedés is:

ὥστε παρῶντες χρησμούς αὐτοὶ διδασ' ἄδειν Διοπείθει
τῷ παραμεινομένῳ —

Ugyancsak e Diopeithesről mondja, minden valószínűség szerint, Aristophanes scholiastája, hogy köszvényes és megvesztegethető, sőt ajándék-zsaroló.

Van tehát egy Diopeithesünk, a ki nem egyéb holmi pénzszomjas és tanulatlan üzérkedő jövendőmondónál — és ott van azután egy másik Diopeithes, a kiről Symmachos és Telekleides azt mondják, hogy fanatikus szónok, μανώδης ῥήτωρ. Lehet, hogy téved Aristophanes scholiastája, midőn egyből két külön személyt csinál: mert hisz az sem lehetetlen, hogy merő gúnyból nevezték el az ἐκκλησία-ban szerepelgető jövendőmondót szónoknak. Legyen bárhogy, annyi elvitathatatlan, hogy az a Diopeithes, a ki a néphatározati javaslatot az ἐκκλησία-ban benyújtotta, csak vagy egy alantas fokú, tanulatlan fanatikus, vagy pedig holmi szemforgató bérencz lehetett, a ki — netáni magasabb műveltségi foka daczára is — merő haszonlesésből ily merénylet elkövetésére hagyta magát fölhaszpáltatni.

A néphatározat — φήσιμα — melyet Diopeithes javaslata folytán az athenei ἐκκλησία elfogadott, és mint látni fogjuk, a lehető legnagyobb erélylyel és szigorral jogerőre emelt, — e φήσιμα így hangzott: ἐισαγγελλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομιζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας. »Jelentessenek föl (hogy vád alá helyeztessenek) mindazok, a kik nem vallják az államvallás hitcikkelyeit az isteni dolgokról vagy pedig — ἢ — a természeti tüneményekről mindenféle észszerűleg oknyomozó tanokat hirdetnek.« Curtius Ernő, Görögország fényes nevű történetírója e néphatározatot — Plutarchos Περικλής-ének szövegéből — ekkép fordítja: »Er (Diopeithes) setzte den Beschluss durch, dass alle diejenigen, welche die Landesreligion verleugneten und (!) über die göttlichen (!) Dinge philosophirten, als Staatsverbrecher belangt werden sollen.«¹⁾ Teljességgel nem bírok belenyugodni

¹⁾ Ernst Curtius: Griech. Gesch. II. p. 344.

egy ily fordításba. Curtius olybá értelmezi a dolgot, mintha e néphatárzat éle a természetbuvárló bölcselok ellen csak az esetben lett volna fordítva, ha azok, a kik a természeti tüneményeket kutatgatták, egyúttal (»und«) az államvallást is megtagadják vala. Amde a szövegben ἡ köti össze a kettőt, hogy pedig ez az ἡ itt annyit jelenthetne, mint καί: ezt a fényes nevű történetíró alig tudná igazolni. — Schömann, a hellen államintézmények e nagyérdemű buvára, szintén nem szabatosan fordította a kérdésben forgó szöveget, midőn ezt következő szavakkal fejezte ki: »Leute, die sich unterfingen über die himmlischen (!) Dinge neue (!) freigeisterische (!) Lehren vorzutragen.«¹⁾ Hisz ebből az következne, hogy szabad volt e φήρισμα alapján az égi testek eredete és természete fölött alaposan orthodox tudományos tantételek szerint bölcsekedni, és csak az lett eltiltva, hogy új tantételeket hirdessen azok felől valaki az istentagadók szellemében. Pedig de-hogy erről volt a szó! Már maga az a mondat is, a mely Plutarchos szövegében közvetlenül követi a néphatárzat szövegét — ἀπεριδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν — már maga e mondatrész is meggyőzhetne volna Schömann, hogy itt egyáltalán a természeti tünemények minden észszerű fejtegetésének eltiltása végett történt intézkedés.

Nem csodálkozom egyébiránt, ha mind Curtius Ernő, mind Schömann oly kifejezéseket használtak, a melyek némileg enyhíteni lennének hivatva ama φήρισμα értelmét. Ha valaki egy hosszú életen át oly bensőségteljes hévvel ápolja a Perikles-korabeli athenei államéletnek fenkölt politikai érettsége iránti hitet, mint e nagytekintélyű buvárok: úgy bizonyára nehezen eshetik neki egy ily megdöbbenő esemény nyomaira bukanni az athenei történelem ünnepelt virágzási korának évlőiben. Az ember, első pillanatra, alig hisz tulajdon szemeinek. Mit? Hát Perikles fénytelt uralmának majd csak-hogy nem harminczadik évében- még oly alantas fokon állott volna az athenei állampolgárok túlnyomó többségének a szellemi műveltsége, hogy a souveraine népgyűlés, az ἐκκλησία megszavazhatott egy ily néphatárzatot? Ezt kérdezi az ember

¹⁾ Griech. Alterth. II., p. 585.

önmagában önkéntelenül, midőn szemei Diopethesnek e természetbuvárlat-irtó néphatárzatát megpillantják. Szeretné az ember, ha lehetne, kétségbevonni Plutarchos azon helyének hitelességét, a mely e sötét néphatárzat emlékét átszolgáltatta az utókornak. Egyfelől a Parthenon és a Propylaionok, Pheidias szobrai, Perikles szónoklatai, Sokrates bölcsesége, Sophokles fenséges drámái, — és nyomban az örök szép mind e csodáinak tőszomszédságában az athenei állampolgároknak szabadon vitatkozó, szabadságedzett testülete, souveraine gyűlése, mely egy őrzőgő jövőmondónak vagy szemforgató bérencznek a szavára, kimondja, hogy halál fia legyen az, a ki ezentúl Athenében a napot, holdat, csillagokat, a világegyetem csodáit meri vizsgálni!

Mind hásztalán, a tényálladékon, a reálphilologiai tényálladékon nem lehet többé változtatni. A merénylet megtörtént: mert nemcsak, hogy nem jutott még eszébe komoly philolognak Plutarchos illető helyének hitelességét kétségbevonni, nemcsak, hogy oly közvetlen kortanúra vezethető vissza Plutarchos illető helye, mint Perikles kortársa és életirója, thasosi Stesimbrotos, és oly kritikai történetiróra, mint a legjobb forrásokból, szintén kortanúk följegyzéseiből merítő kymei Ephoros: de szintén megdönthetetlen hitelességű forrásokból tudjuk azt is, hogy Diopethes néphatárzata nemcsak elfogadtatott, de egyúttal tényleg államjogi motivumúl is szolgált arra, hogy Athenében, ugyancsak még Perikles uralmának végső éveiben, az irtóháború a természetbuvárló bölcselők ellen, a *φουκός*-ok perbefogatása, meghurczoltatása, részben elítéltetése által megkezdessék.

Nyomban Diopethes néphatárzatának meghozatala után főbenjáró perbe fogta az athenei nép klazomenai Anaxagorast, apolloniai Diogenest és Perikles egyik tanítóját Damont; talán ekkor fogta perbe Pythokleidest is; a többiek, úgy látszik, a perbefogatás elől még jó időben elmenekültek. Perbe fogták pedig a fönne nevezett *φουκός*-okat *περὶ ἀσεβείας*, vagyis az államvallás követelte kegyelet, hogy szabatoshan fejezzem ki az istenek iránti kegyelet megsértéséért.

Klazomenai Anaxagoras perbefogatására fektették, úgy látszik, a fősúlyt. Már csak azért is, mert ő az Athenében mű-

ködött φυσικός-ok közt kétségen kívül a legtekintélyesebb volt, és Perikleshez oly viszonyban állott, hogy az ion természetbuvárló bölcselőnek üldöztetése, elítéltetése az athenei nép vezénylő államférfiát bizonyára a legfájdalmasabban érintette. A vádat ellene — Diogenes Laertios szavaiból ez derül ki — ketten emelték az ἐκκλησία előtt, a mely természetesen nem mint bíróság volt a perben eljárando, de a melynek, már t. i. az ἐκκλησία-nak, voltak a természetbuvárló bölcselek följelentendők, ugyancsak a Diopethes néphatározata alapján: az egyik vádló Sotion tanúságtétele szerint, a szélső néppárt vezéredemagogja Kleon volt, a másik pedig Satyros szerint nem csekélyebb conservativ, vagy, ha úgy tetszik, oligarchapárti államférfi, mint Melesias fia Thukydides. Σωτίων μὲν γὰρ φησὶν ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν φιλοσόφων ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι — Σάτυρος δὲ ἐν τοῖς βίοις ὑπὸ Θουκυδίδου φησὶν εἰσαχθῆναι τὴν δίκην, ἀντιπολιτευσαμένου τῷ Περικλεῖ. καὶ οὐ μόνον ἀσεβείας ἀλλὰ καὶ μηδισμού. ¹⁾ Kleon Sotion szerint azért vádolta be Anaxagorast, mert ez azt tanította, hogy a nap nem egyéb, mint izzó vastömeg, Thukydides pedig nemcsak ἀσεβεία-ért vádolta be őt, de azért is, mert — mint a vád mondá — Anaxagoras szolgálatokat tett a perzsáknak! Hogy Kleonnak nagy része lehetett Anaxagoras perbefogatásában és elítéltetésében, ezt nem vonja az újabb buvárok közül senki sem kétségbe. Legkevésbbé vonja ezt kétségbe Curtius Ernő. És nincs is semmiféle oktani alap arra, hogy Sotionnak e hiradását visszautasítsuk. Hogy Kleon képes volt ilyesmire, ezt nem tagadhatja senki, még Grote sem, bármennyire igyekszik is a hirhedt demagog államférfiúi jelentőségét rehabilitálni. Kleont nemcsak a komikusok tüntetik föl olybá, mint egy fanatikus, tudatlan embert, a ki az ő vakbuzgóságában mindenféle bambaságra hagyja magát ragadtatni, de Thukydides is úgy mutatja be őt, mint egy épp annyira tanulatlan, mint neveletlen szájhósti, a ki, a hol csak szerét teheti, belekapaszkodik holmi jogi fogantyúba, csak hogy üldözőbe vehesse a műveltebb állam-

¹⁾ Diog. Laert I., 3.: a κριθῆναι nem mint jogi műszó bírálendő itt el, mivel Sotion csak annyit akarhatott mondani, hogy Kleon az ő nagy befolyásával keresztül vitte, hogy Anaxagoras az illetékes athenei fórumok által perbe fogassék és elítéltessék.

polgárokat. Erre vall ama beszéd is, melyet Thukydides a maga harmadik könyvében Kleon ajkaira ad. Ha hiteles e beszéd, mint Kleonnak többé-kevésbbé saját szerzői tulajdona, akkor Kleon maga jellemzi magát benne, mint a cultura félreismerhetetlen ellenségét; ha pedig csak Thukydides ecsetéből ered az, akkor is osztatlan figyelmet érdemel, mint a legtekintélyesebb kortanú tanúságtétele. Szóval, Kleon bűnrészessége Anaxagoras perbefogatásában és elítélésében fölül áll minden reálphilologiai tünődésen. Máskép áll a dolog Melesias fiával Thukydiddel. Sintenis azért nem akar hinni Satyros idevonatkozó hirasának, mert Sotion Kleont és Plutarchos Diopethest nevezi meg, mint Anaxagoras följelentőit, illetve bevádlóit. Ámde ez nem érv Satyros határozott állítása ellenében. Satyros hirei teljes hitelt érdemelnek, mert nem csak hogy a legjobb forrásokból szokta meríteni azokat, de őt magát is úgy ismerik az ódonság kritikusai, mint egy tudós és lelkiismeretes buvárt, a kinek rendkívül kedve tellett a történelmi igazság kutatásában. Σάτυρος ὁ Ἀριστάρχου γνώριμος Ζῆτα ἐκαλείτο διὰ τὸ ζητητικὸν αὐτοῦ.²⁾ Azt sem lehet ellenérvül fölhozni, hogy Thukydides, Melesias fia, tiz évig volt távul Athenétől száműzetésben; mert az oligarcha pártvezér 444-ben, legkésőbb 442-ben ment száműzetésbe, Anaxagoras perbefogatása pedig Diodoros szerint Euthydemos archonságának évére vagyis 431—430-ra esik, és így Melesias fia Thukydides ekkor már újból folytathatta a maga ellenzéki hadjáratát Perikles ellen, ἀντιπολιτευσαμένου τῷ Περικλεῖ, mint mondja Satyros.

Curtius Ernő sehogy sem akar hitelt adni Satyros jelentésének. Hogy mért nem? Ezt nem igazolja be, hanem következő fordulattal igyekszik kikerülni azon mozzanatokat, a melyek az ő fölfogására, illetve előadásának eddigi folyamára nézve nehézségeket képeznek. »Zu diesem Zwecke verbanden sich Männer der verschiedensten Parteifarbe, ehrliche Anhänger väterlicher Religion und Sitte, die einem Kimon und Thukydides in ihren Gesinnungen folgten, und andererseits

¹⁾ L. Demokr. I., 4. fejt.

²⁾ Fragm. Histor. Graec. ed C. Mueller III., p. 159. stb. Müller-Strübing, Aristophanes u. d. historische Kritik (1873.), p. 318.

die Vorkämpfer der unbeschränkten Volksherrschaft, wie Kleon, denen es nur darum zu thun war, die Autorität des Perikles zu stürzen.«¹⁾ Curtius e szavai heves támadást idéztek föl Müller-Strübing részéről, és valljuk meg őszintén, hogy Müller-Strübingnek a dolog érdemére nézve mindenesetre igaza van. »Was gibt ihm das Recht, durch seine Darstellung dem Leser einerseits zu insinuieren, Kleon habe sich persönlich bei der Anklage betheiligt, andererseits aber den Thukydides als Ankläger zu escamotiren?« Igy kiált föl Müller-Strübing, és azt lobbantja szemére Curtiusnak, hogy ez csak azért nem akarja bevallani Melesias fiának Thukydidesnek közreműködését Anaxagoras perbefogásában és elítéltetésében, mert művének korábbi folyamában már olybá igyekezett föltüntetni az oligarcha pártvezért, mint a ki már most teljesen loyális módon illeszkedett volna bele a Perikles uralmának cultusába, és fölhagyott volna egyáltalán minden további ellenzékieskedéssel.²⁾ Részemről azt merem hinni, hogy nem ily kicsinyes tekintetek vezérelték Curtius tollát e kérdésben; inkább szeretem hinni, hogy Curtius visszaborzadt ama gondlattól, hogy az athenei conservatív párt feje, a kit ő művének egész folyamában, mint az ősök erényeinek letéteményesét magasztalgat vala, ez a Melesias fia Thukydides ennyire lealázó szerepére vállalkozott volna a culturelles dühöngésnek, és ennyire lábbal taposta volna a gondolatszabadság követelményeit. — Pedig a dolog csakugyan így áll: Melesias fiának Thukydidesnek példája is mutatja, hogy Athenében vakon ragaszkodni az ősök fölfogásához, világnézetéhez annyit tett, mint ellene szegülni a szellemi fövilágosodásnak!

Anaxagoras perbefogatása tehát megtörtént, és bármennyire megfeszítette is Perikles minden erejét, csakhogy bensőségteljesen kegyelt tanítóját és szeretett barátját megmenthesse: ez neki nem sikerült. A per kimenetele felől nem hangzanak egybe tudósításaink.³⁾ Csak Hieronymos mondja azt, hogy Anaxagorast az athenei *δικαστήριον* Perikles közben-

¹⁾ Ernst Curtius, Griech. Gesch. II., p. 344.; hsl. ő. Müller-Strübing i. h. p. 318.

²⁾ Aristoph. u. d. hist. Krit., p. 319. kv.

³⁾ L. Fragm. Philos. Graec. u. Mullach I. és Demokr. I., 4. fej.

járására, de még inkább betegsége iránti tekintetből fölmentette, helyesebben elbocsátotta, és még csak Olympiodoros állítja azt, hogy Anaxagorast *οστρακισμός* által távolították el Athenéből. Amaz magán viseli a késő irány-gyártmány bélyegét, ez utóbbi állítás pedig már csak azért sem érdemel hitelt, mert *οστρακισμός* által csak athenei állampolgárt lehetett sujtani, az athenei államjog szerint. E két mendemondával szemben áll Sotion hiradása, a ki azt mondja, hogy Anaxagorast öt talentomnyi bírságra ítelték, és azután száműzték Athenéből; Hermippos hiradása, a ki szerint Anaxagorast bebörtönözték, és már-már haldoklott béklyóiban, midőn sikerült őt Periklesnek nagy nehezen kiszabadítania; továbbá Plutarchos hiradása, a ki szerint Perikles alig csak hogy megmenthette Anaxagorast, az által, hogy őt a városból éppen az utolsó pillanatban elszöktette, és a Josephosé, a ki szerint halálra ítelték Anaxagorast néhány szavazat hijával. Mindezeknél nagyobb hitelt érdemel Satyros hiradása, e jelentékeny, s mint már hallók, nem kevésbé tudós, mint lelkiismeretes kutatóé. Satyros azt mondja, hogy Anaxagoras távollétében halálra ítéltetett — *καὶ ἀπόντα καταδικασθῆναι θανάτου*. Valóban, Satyros szavai több hitelt érdemelnek, mint ama kútfők, a melyeket némely modern történetírók félreismerhetlen irányzatossággal tolnak előtérbe; több hitelt érdemelnek a fönebb említett indokokon kívül még azon körülménynél fogva is, a mely szerint Plutarchos hiradásával, a mely minden valószínűség szerint egy kortanúnak, az athenei élet titkaiba nagyon is beavatott Stesimbrotosnak emlékirataiból szivárgott át, egyáltalán nem áll ellentétben. — A Plutarchos-Stesimbrotos-féle hiradás ugyanis azt mondja, hogy Perikles megrémülvén, a Diopeithes-féle néphatározat folytán, jó előre elmenekülésre birta és el is távolította titokban a városból. Satyros szerint távol volt már Anaxagoras a várostól, midőn halálra ítéltetett; ha tehát Plutarchos nem közli Stesimbrotos szavait teljesen: nem lehetünk azért még följosgósítva kétségbe vonni, hogy Stesimbrotos eredeti teljes szövegében e hiradás szintén azzal végződhett, a mivel a Satyros végzi, hogy t. i. távol volt és távollétében halálra ítéltetett. A ki ismeri Plutarchos szemelvényező modorát, az legkevésbé sem fog megütközni e föltevésen. Egyéb-

iránt újból hangsúlyozom, Satyros hiradása önmagában is a lehető legerősebb alapon áll, a melynek jelentőségét a többi tudósítás közöl nem képes érvényteleníteni egyik sem; és Satyrosból tisztán, világosan megérthetjük, hogy az a büntetés, a melylyel a bölcselőket Athenében a természet buvárlásáért sújtották, nem volt enyhébb büntetés, mint a halál.

Anaxagorassal egyidejűleg fogták perbe Damont, a pythagoreios bölcselőt, a ki Periklesnek a zenében volt oktatója. ¹⁾

Diogenes Apolloniates szintén az ion természetbuvárló bölcselőkhez tartozott, és Anaxagorassal egyidejűleg tartózkodott Athenében. Ez a φυσικός is csak nagy nehezen birta kikerülni a halált a Perikles korabeli Athenében. Perbefogatásának részleteiről nem birunk tudomással, de Demetrios Phalereus azt mondja róla, hogy kicsiben mult, hogy életét nem vesztette. — διὰ μέγαν φθόνον μικροῦ κινδυνεύσαι Ἀθήνησιν — mondja pedig ezt Demetrios felőle a »Sokrates apologiájá«-ban. ²⁾ Vajjon mi által vonta magára e természetbuvárló bölcselő ennyire bösz haragját az athenei demosnak? Valószínűleg ama tantétele által, hogy »a tenger egykor ki fog száradni.« Igy nyilatkozott volna ő, Theophrastos szerint, valószínűleg elveszett περὶ φύσεως czimű, ha nem egyéb munkájában, melyet Aphrodisiasbeli Alexandros, a kinél ezt olvassuk, természetesen már alig ismerhetett, valamint Simplikios is már panaszolja, hogy csakis a περὶ φύσεως szállott az ő korára. ³⁾ Egyébiránt, valamint Anaxagorast sem csupán azért fogták perbe, mert azt merte állítani, hogy a nap semmi egyéb, mint egy izzó vastömeg: úgy Diogenes Apolloniates sem csakis azért foghatták perbe, mert a tenger majdani kiszáradását megjósolta. Ezek csak concret részleges vádpontok voltak annak igazolására, hogy e bölcselők vétettek az államrend, az athenei demokratia államrendje ellen: mert észszerűleg merték fejtegetni ama természeti tüneményeket, a melyeket Diopieithes

¹⁾ Bővebben m. h. L. Demokr. I., 4.; Zeller, Gesch. d. Philos. d. Griech. »Anaxag.« és Ritter, Gesch. d. ion. Philos. »Anaxag.«

²⁾ Diog. Laert. IX., 57.: ἐν τῇ Σωκράτους ἀπολογία.

³⁾ Simplic. in Arist. Phys. fol. 32., b.: ἐν δὲ γε τῷ περὶ φύσεως, ὁ τῶν αὐτοῦ μόνον εἰς ἐμὲ ἦλθε.

néphatározata értelmében távolról sem lett volna szabad észszerű fejtegetések tárgyává tenni, miután — emez orthodox athenei népfölfogás szerint — már mindazt, a mit embernek e természeti tünemények felől tudnia és beszélnie szabad, már rég megállapította azt az athenei államvallás, és el is mondotta a lehető legköltsébb képekben ez államvallásnak a mythologiája!

És így üldözte az athenei nép nemcsak az említetteket, hanem Perikles egész bölcselői környezetét. Hogy több részletet nem ismerünk ez irtóháborúból, ennek oka abban rejlik, hogy az ódon görög írók ama művei, a melyekben ez üldözésről, eme περι ἄσεβειας perekről tüzetesen szó volt, egytől-egyig elvesztek. Így Stesimbrotos, így Theophrastos és Demetrius művei, valamint elveszett a makedóniai Kraterosnak ama gyűjteményes munkája is, a melyben az athenei népnek valamennyi botrányos, vagy legalább megütközést kelthető φήρισμα-ja befoglaltatott. Mind e perbefogatás, mind ez üldözés Perikles végső éveiben tagadhatatlanul Diopieithes néphatározatának alapján történt. Két kérdés merül fel itt most: először, hogy mért nem bírjuk biztos nyomát fölfedezni korábbi hasonirányú, rokontermészetű üldöztetéseknek? És másodsor, hogy volt-e valamely positiv alapja Diopieithes néphatározatának az athenei államjogban, még mielőtt őt a pártok ad hoc coalitíója az ὁ φήρισμα-jának benyújtására indította.

A mi az első kérdést illeti, úgy erre csak azt felelhetjük, hogy sem Xenophanes, sem Parmenides nem érezték jól magokat Athenében; eleai Zenont kitüntették ugyan, de eleai Zenon nem foglalkozott természetbuvárlattal, hanem ἐπιστιχῆ-vel és egyéb dolgokkal, a melyek nagyon izlettek az athenei nép géniuszának, a nélkül, hogy közvetlenül összeütközésbe jöhettek volna az athenei államvallással. Ha tehát minden ismeretünk a fenn jelzettekén kívül csakis azon támadásokra szorítkozik, a melyekkel a Diopieithes néphatározata előtt színre került vigjátékok is már a bölcselőket gyűlöletesekké vagy legalább nevetségessé tenni igyekeztek, no meg legfőleg azon lehetőségnek kibetűzésére, hogy Perikles egyik tanítójának Pythokleidesnek az üldöztetése, valamint a Hipponé Diopieithes föllépte előtt történhetett, úgy eme korlátoltsága tudo-

másunknak nézetem szerint első sorban a hellenség irodalmi, ránk szállott hagyatékának töredékszerű csekélységére vezethető vissza. Perikles fényes korából alig szállott egyéb korunkra, mint néhány történelmi kisebb-nagyobb töredék, — Herodotos és Thukydides művei később láttak szerkezetök egészében világot — továbbá apróbb költői művek, és a komikusok, meg tragikusok töredékein kívül Aischylos, Sophokles és Euripides néhány drámája. Elvesztek azon művek is, a melyek a περί ἀσεβείας perekre vonatkozólag Perikles korabeli adatokat bővebben tartalmazhattak, habár Perikles halála óta irattak is. Nem csodálkozhatunk tehát a fölött, ha sem Plutarchosnál, sem Diogenes Laertiosnál nem bukkanunk oly idézetekre, a melyek a Perikles, illetőleg a Diopieithes korabelieknél korábbi περί ἀσεβείας perekre vonatkoznak. Hogy azonban mindezek daczára is már Diopieithes néphatározata előtt is üldözhatték a φουκόσ-okat Athenében ἀσεβεία miatt: ezt valószínűvé teszi először ama tény, hogy περί ἀσεβείας fogták perbe Aischylost jóval Diopieithes néphatározatának benyújtása előtt. A vád Aischylos ellen természetesen nem az volt, hogy e tragikai költő az égi testeket vizsgálgatja, hanem az, hogy oly czélzásokat tett egyik darabjában az eleusisi rejtelmekre, a melyek e mysteriumokat profanálják. Volt tehát περί ἀσεβείας per Athenében már Diopieithes föllépése előtt is; ez kétségtelen.

Ez nem is lehetett másképp, miután az athenei szokásjog egyik legrégebb mozzanatát amaz úgynevezett »nem-írott-törvények« — ἄγραφοι νόμοι — képezték, a melyeket értelmezni jogérvényesen az athenei államjog szerint illetékesek, csakis egy bizonyos előkelő pap-nemzetség tagjai, az Eumolpidák voltak. — Ez ἄγραφοι λόγοι érvényben voltak az athenei államjogban a legrégebb időktől fogva, és érvényben is maradtak egész Tisamenos törvényhozásáig (403 Kr. e.); mert csak ekkor hozatott Athenében törvény, a mely azt rendeli, hogy »a hatóságok ezentúl csak írott törvények szerint járjanak el.« Ἀγράφοι δὲ νόμοι τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περί ἐνόσ. Így hangzik e törvény, melyre Andokides beszédében περί μυστηρίων hivatkozik. ¹⁾ Ezen »nem írott törvények,« ezen ἄγραφοι:

¹⁾ Andocid. de myster. 85. Orat. Attic. I., 62., ed. Didot.

νόμοι alapján történt az άσεβεία-val vádolt állampolgárok perbefogatása Athenében, a Diopethes néphatározata előtti időkb^{en}. Az άρχων βασιλεύς tisztéhez tartozott az άσεβεία-ra szóló följelentéseket — tulajdonkép vádakát — az Eumolpidák szent nemzetségéhez áttenni a régibb időkb^{en} — ό γάρ βασιλεύς έπεμελείτο τών ίερών πραγμάτων και είσήγε τάς τής άσεβείας γραφάς προς τούς Εύμολπίδας. Ezt mondja Demosthenes scholiastája. Schömann tájékozatlanságot vet ugyan szemére Rennannak, ¹⁾ — azért, hogy ez utóbbi a περί άσεβείας perekről szólva, belehozta az άρχων βασιλεύς-tisztét az eljárásba. Tagadhatatlan, hogy később más eljárás követetett; de hogy Ephialtes reformja előtt (462. Kr. e.), midőn az archonok még egész régi hagyományos birói jogkörüket gyakorolták, az άρχων βασιλεύς-nek az άσεβεία-pereknél ily szerep juthatott, miképp Demosthenes scholiastája előadja, ezen nincs okunk kétkedni. És ha az Ephialtes korszakán belül az esküdt birák δικαστήριον-aira devalváltatott is az άρχων βασιλεύς hajdani jogkörének egy része, hogy az Eumolpidák, mint az άγραφοι νόμοι egyedül jogosított értelmezői mégis jelentékeny tisztet gyakoroltak a περί άσεβείας pereknél, ez ismét Demosthenes scholiastájából tűnik ki ²⁾ — τó δέ δικάζεσθαι προς Εύμολπίδας, τρίτον είδος τούτο δικαστηρίου, ίερών γένος οί Εύμολπίδας, ίεράται δέ έν Έλευσίνι και έπί τούτου πολλακίς (!) έδικάζοντο άσεβείας οί βουλόμενοι. Sőt kiderül ez Lysias egyik beszédéből is, még pedig közvetlen kapcsolatban Periklésznek a nevével. Perikles ama beszédében, melyet Thukydidesnél találunk följegyezve, mint a samosi háborúban elestek fölötti gyászbeszédet, mondom, Perikles e beszédében örökre elévülhetetlen rajzát adja az athenei demokratia dicsőségének. — Ama helyütt, a hol a törvények tiszteletéről beszél, előhossa Perikles az άγραφοι νόμοι-t is, mint oly törvényeket, a melyek, habár nincsenek is írásba foglalva, mégis már pusztán létezésöknél fogva is szégyent hoznak mind azokra, a kik azokat megsértik — όσοι άγραφοι όντες άισχύνην όμίολογουμένην φέρουσι. ³⁾ Tekintve Pe-

¹⁾ I. h.

²⁾ Demost. Schol. c. Androt. 601., 26.: παρ' όν εις τó δικαστήριον εισάγονται αί γραφαί.

³⁾ Thucyd. Bell. Pelop. II., 37. Lásd »Demokratie« czimü mű-

rikles magasztos szellemét, nagyon valószínűnek látszik első pillanatra, hogy midőn ez az államférfi ἄγραφοι νόμοι-król beszél, ezeket oly értelemben veszi, mint Platon, és az ódonság egyéb emelkedett lelkű gondolkodói, sőt költői, a kik ἄγραφοι νόμοι: alatt oly törvényeket kívánnának értetni, a melyeknek egyedüli forrása a romlatlan emberi kebel lelkiismerete, erkölcsi érzéke, nem pedig valamely hagyományos érvényre emelt ősrégi papi intézmény. Nem is lehetséges, hogy Perikles az ő fenkölt lelkének mélyében egyébre gondolt volna, midőn e szót ἄγραφοι νόμοι: kiejté, mint az emberi lelkiismeret örök törvényeire. Ámde a tömeg, mely az ő mennydörgő szónoklatain oly odaadással csüggött, e tömeg mást értett az ἄγραφοι νόμοι: alatt: értette ama jogát az Eumolpidák ősrégi papi nemzetségének, a mely szerint az Eumolpidák voltak a hagyományos államrend szerint Athenében arra jogosítva, hogy ők mondassanak jogérvényes ítéletet a fölött, hogy egy vagy más concret perbeli esetben megsértette-e az államvallást valaki, már t. i. a följelentett, illetve a vádlott, vagy pedig nem? És Lysias Andokides elleni beszédében csakugyan ekkép is kívánja értetni Perikles fönnidézett szavait az ἄγραφοι νόμοι-ra vonatkozólag. Lysias egyenesen kimondja, hogy Perikles szemben az őt hallgató tömeggel amaz ἄγραφοι νόμοι-t értette, a melyeket az Eumolpidák vannak hivatva értelmezni¹⁾ — καίτοι Περικλέα ποτέ φασί παραίνεσαι ὑμῖν περὶ τῶν ἀσεβούντων, μὴ μόνον χρῆσθαι τοῖς γεγραμμένοις νόμοις περὶ αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀγράφοις, καθ' οὓς Εὐμολπίδαι ἐξηγούνται stb. Lysias mondja, a ki pedig Perikles kortársainak közvetlen utódaihoz intézte ama beszédét, és különben is megbízható kortanú. E szerint tagadhatatlan, hogy az Eumolpidák hagyományos jogkörébe beletartozott még Perikles korában is az ἀσεβεία-perekben bizonyos tisztet végezni, azaz az ἄγραφοι νόμοι: alapján döntení azon kérdés fölött, hogy foglaltatik-e az incriminált nyilatkozatban vagy tettben az államvallás megsértése, vagy sem?

És ezzel, azt hiszem, egyúttal megfeleltem ama kérdésre

vem I. kötetét, hol Perikles említett beszédét tüzetes kritika tárgyává teszem.

¹⁾ Lys. c. Andocid. de impietate, 10. ; lásd »Demokratie« I., 191. és 652.

is, hogy hát a Diopeithes néphatározata benne gyökerezett-e már — elvi szempontból — az athenei államjogban? Igen, benne gyökerezett az, és ha szemben Anaxagorassal, Damonnal, Diogenes Apolloniatessel stb. mégis szükségét látta a pártok coalitíója Diopeithest ily *φύρισμα*-val szerepeltetni: úgy ennek egyfelől az lehetett az oka, hogy Perikles fenséges kezdeményezései folytán a szellemvilág haladása mégis annyira tért hódíthatott már az athenei állampolgárság egy részénél, hogy új intézkedésre volt szükség, miután az Eomolpidák rozsdás fegyverével nem igen boldogúlhattak volna már a természet buvárló bölcselek ellen; más felől pedig, mint ellenzéki fogás is hasonlíthatatlanul hatályosabbnak ígérkezett egy viharos *ἐκκλησία* sok ezernyi friss szavazatával izenni meg az irtó háborút Perikles bölcsele barátainak, mint az Eumolpidák hagyományos eljárásával.

Perikles halála után tovább folyt az irtó háború a *φουσκός*-ok ellen. Kitéunik ez Plutarchos *Νικίας*-ából, a hol egy felől azt olvassuk, hogy Anaxagoras könyvét *Περὶ φύσιος* csak lappangó, titkos olvasmányúl élvezhették némelyek s egyáltalán nem volt e könyv Athenében elterjedve, másfelől pedig azt látjuk, hogy a természetvizsgálók ellen a gyűlölet még ekkor is dühöngött, ¹⁾ οὕτε ὁ λόγος ἐνδοξος, ἀλλ' ἀπόρρητος ἔστι, καὶ δι' ὀλίγων καὶ μετ' εὐλαβείας τινος ἢ πίστεως βαδίζον — és ezt közvetlenül megelőzőlég: οὐ γὰρ ἠνείχοντο τοὺς φουσκούς καὶ μετεωρολέσχας τότε καλουμένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηναγκασμένα πάθη διατρίβοντας τὸ θεῖον. ²⁾

¹⁾ Plut. Nic. 23.

²⁾ Plut. Nic. 23. A *τότε* azt árulja el, hogy Plutarchos e hírét vagy saját stylusára írta át, vagy pedig nem Nikias valamelyik kortársának híradásából merítette. Ez utóbbi sejtelenben erősíthet meg bennünket Plutarchos szövegében ama főszárnyaló kis enkomion is, a melyben kapcsolatosan a természetbuvárló bölcselek üldöztetésével, Platonnak matematikai alpra fektetett csillagászati tanait részesíti. Plutarchos e szavaiból az tűnnek ki, hogy Platon oly szilárd alpra fektette a természet buvárlatát, hogy az ő föllépése után Athenében — mintegy meghajolva az értelem ellenállhatatlan követelményei előtt — a természetbuvárokat többé nem is üldözték. Ezt csak századokkal később lehetett híresztelni, Nikias esete után, mert Platon kortársai, sőt közvetlen tanítványai is az ellenkezőről lehettek meggyőződve. Hisz *περὶ ἀσβείας* fog-

Nem is lephet meg bennünket, ha ez időtájban, midőn még a legelőkelőbb dúsgazdag athenei hadvezér Nikias is megrémül egy holdfogyatkozástól, a szegényebb sorsú atheneiek nagy tömegében, az athenei viszonyok folytán, e szellemi műveltség nélküli, mert magán-tandíjképtelen tömegben oly termékeny talajra találtak a népbutítás hagyományos ügynökeinek igazításai. A *φήφισμα* az athenei államjog szerint csak egy évre volt érvényes: de nagyon is tévednének azok, kik azt hinnék, hogy miután nincsen semmi nyoma Diopeithes *φήφισμα*-ja folytonos megújíttatásának, meg kellett szünnie Athenében a 430-diki év lepergése után a természetbuvárló bölcselők elvi üldöztetésének.

Bizony nem szüntek meg a *περί ἀσεβείας*-féle perek ez irányban azontúl sem. Adataink 430-tól egész Aristoteles perbefogásáig, sőt azt mondhatni sunioni Sophokles törvényének meghozataláig (318. Kr. e.) vajmi töredékesek ugyan: ámde, hogy eme hosszú időköz folyamában nem csak Andokides ellen, és nem csak a Kinesias-féle athenei irodalmi gaminek ellen indítottak *ἀσεβεία* pereket az államvallásnak holmi pajkos kigúnyolásáért, hanem komoly bölcselők ellen is, csak azért, mert ezek élni mertek a vélt gondolat-szabadsággal a fölvilágosodás érdekében: ezt megérthetjük, mihelyt tudomásul vesszük Demokritosnak, Protagorasnak, Prodikosnak, Archelaosnak eseteit, hogy a Sokrates ellen fölhozott egyik vádpontot és Kritias rendeletét, vagy ha úgy tetszik, törvényét a (szónokok és) szónoklattan-tanítók ellen ne is említsem.

Demokritos, ki negyven évvel vala fiatalabb Anaxagorasnál, Demetrios Magnes tanúságtétele szerint több évet töltött ugyan Athenében, és annyira visszahúzódva élt ott Sokrates kortársai között, hogy őt senki nem ismerte — *ἤλθον γάρ, φησίν, εἰς Ἀθήνας, καὶ οὐ τις με ἔγνωκεν.*¹⁾ Hogy pedig ezt nem merő szerénykedésből tette — *δόξης καταφρονῶν* — hanem minden valószínűség szerint csak is azért, mert félt a nyilvánosság terére lépni, nehogy őt is utolérje valamely *περί ἀσεβείας* per: ezt elárulják — kapcsolatba hozva Plutarchos fönnidéták perbe még Aristotelest és Theophrastost is, ez utóbbit a sunioni Sophokles törvénye alapján. (L. alább a szövegben.)

¹⁾ Diog. Laert. IX. 36.

zett kifejezéseivel Anaxagorasnak csak rejtekben olvasgatott és bizalmasan továbbított könyvéről — Valerius Maximus szavai: »Athenis autem compluribus, inquit, annis moratus omnia temporum momenta ad percipiendam et exercendam doctrinam conferens ignotus illi urbi vixit, quod ipse in quodam volumine testatur.«¹⁾ Tehát Demokritos lakott, tanulmányozott, sőt tanított is Athenében, de csak bizalmas körben, úgy szólván, titkon. Vajjon mi készíthette e nagy gondolkodót ily alakoskodásra? Meg lehetünk győződve, nem alakoskodás volt ez tőle, hanem óvatosság. Anaxagoras, Damon, Pythokleides és Diogénes Apolloniates perének emlékezete inthette őt ez óvatosságra — a hol Plutarchos szavai szerint, még az ötödik század végével is annyira gyűlölte a nép a μεταωρολήστῃα-t — ama bölcseleket, a kik a természeti tüneményeket buvárolgatták.

Valószínűleg ez időbe esik Protagoras üldöztetése is. Plutarchos Νῆκίας-ában ugyan kapcsolatba hozatik Protagoras üldöztetése és elmenekülése Anaxagoras bebörtönöztetésével, sőt Plutarchos még előbb említi a sorrendben, mint Anaxagorast. Nem lehetetlen, hogy már ekkor érezte Protagoras az athenei állapotok súlyát, és elmenekült Athenéből bizonyos időre, hogy Diopeithes φήφισμα-jának következményeit ne kelljen elviselnie. Hogy Protagoras egy időben még a csillagok tanulmányozásával is foglalkozott, ezt följegyezve találjuk nem egy későbbi forrásban: ez azonban még nem elég alap arra, hogy határozottan állíthassuk, hogy Plutarchos szavai akkép értelmezendők, hogy ez a nevezetes aberdai sophista már a Diopeithes néphatározatának alkalmából is kénytelen volt elmenekülni Athenéből. — Igaz, Perikles benső bölcseleői körének ő is bizalmas tagja volt, és így a gyanú, hogy ő is részes az Anaxagorasék tanaiban, őt is meglehetősen kiméletlenséggel terhelhette. Mindez azonban merő sejtetem. De bevégzett tény, hogy Protagorast később csakugyan perbé fogták ἀεψεῖα miatt, és halálra is ítélték, az ő műveit pedig néphatározat folytán a bakó által elégettették. Aristoteles szerint Euathlos emelte ellene a vádat. Hogy azért-e, mert mint egyéb

¹⁾ Valer. Max. VIII., c. 7. ex. extr. 4. Hsl. ö. Diog. Laert. IX., 36.

forrásaink mondják, egyik művét azzal kezdette, hogy »nem tudja, hogy léteznek-e istenek, valamint azt sem tudja, hogy nem léteznek, miután a kérdés, mint kutatás tárgya, már má-gában homályos és az emberi élet e kérdés megfejtésére nagyon is rövid« — Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐδ' ὡς εἰσίν, οὐδ' ὡς οὐκ εἰσίν. πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἧ τε ἀδηλόγη; καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. ¹⁾ Hogy ezért vádolta-e be őt Euathlos, ezt Aristotelesnek Diogenes Laertios által idézett szavaiból ki nem érthetni. Euathlos különben Protagorasnak egyik tanítványa volt, és Cramer Anecdótái szerint ²⁾ előadá-sai folytán, azok folytán, t. i. a miket Protagoras előadásai alatt tanító-mesterétől hallott, tette a följelentést, illetve emelte a vádat Protagoras ellen. Diogenes Laertios Pythodo-rost a Négyszázas autokrator-testület egyik tagját nevezi meg mint vádlót: ³⁾ de Aristoteles hirádaása mindenesetre több hi-telt érdemel. És ha csakugyan azok miatt vádolták őt be, a miket előadásai-ban mondott, akkor csakugyan nem lehetetlen, hogy nem csupán azért ítelték el őt, mert az egyik művét a fönt idézett szavakkal vezette be, hanem oly tantételért is, a mely rokoaságban állhatott a φυσικός-ok tanaival. Jobban el van egyébként terjedve az epigonok irodalmában a másik versio. ⁴⁾ Különösen sietnek értékesíteni e versiót a már keresztény görög írók: Eusebios, Kyrillos, Joannes Chrysostomos, Epipha-nios, ⁵⁾ a mi mint buzgalom az atheismus hirdetői ellenében ama kora századokban épp annyira kegyeletre méltó színben tűnik föl, mint a mennyire tekintélyes kútfők fölhasználásá-ban gyökerezik. Hisz nem csak Suidas mondja, hogy τοῦ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη, διότι λόγον ποτὲ εἶπεν οὕτως ἀρξάμενος. Περὶ θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι κ. τ. λ. —

¹⁾ Diog. Laert. IX., 51. Hsl. ö. Blass, Gesch. d. a. Bereds. — Mulla-ch, Frgm. Graec. II., 130. kvv.

²⁾ Cramer Anecdót. I., p. 174. εἶτα Πρωταγόραν, Ἐδαθλοῦ τινὸς τῶν μαθητῶν συκοφαντήσαντος αὐτόν.

³⁾ Diog. Laert. IX., 54. : κατηγορήθη δὲ αὐτοῦ Πυθόδωρος Πολυζήλου, εἰς τῶν τετρακοσίων. Ἀριστοτέλης δὲ Ἐδαθλὸν φησι. — Hls. ö. Blass i. h.

⁴⁾ Mulla-ch azt hiszi, hogy csakis a fönnidézett könyv bekezdése miatt ítéltetett el. (Frgm. Philos. Graec. II., LXXI. és 130—1.)

⁵⁾ L. Frgm. Philos. Graec. II. i. h.

de már jóval előbb Cicero ¹⁾ és Minucius Felix ²⁾ is hasonló értelembe nyilatkoztak.

Van azonban az éremnek másik oldala is. Föltéve, hogy Protagorast nem μετεωρολογία-ért, hanem azért ítelték halálra, mert azt mondotta, hogy nem tudja: vajjon léteznek-e istenek, sem azt, hogy nem léteznek, még ezt föltéve is: vajjon érdekében állott-e a fölvilágosodás ügyének, hogy Athenében ily kegyetlen fanatizmussal zárják el a tért, akár egy tisztultabb vallás, pl. a monotheismus elől is? A gondolatszabadságot semmi esetre sem constatálta az az athenei ἐκκλησία, mely Protagorast halálra ítéli és könyveit ünnepélyesen a bakó által megégetteti vala. Pedig, hogy ez megtörtént, ezt egy sereg későbbi szerző mellett oly kritikai alaposággal fürkésző író is mondja, mint Sextos Empeirikos: θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένων τῶν Ἀθηναίων διαφυγῶν καὶ κατὰ θάλατταν πταίσας ἀπέθανε, ³⁾ és nemcsak Eusebios mondja, hogy τούτου Ἀθηναῖοι τὰς βίβλους ἐψηφισαντο καῦσαι: ⁴⁾ és ismét Ἀθηναῖοι φυγῆ Ἐπιρωσάντες τὰς βίβλους αὐτοῦ δημοσίᾳ ἐν μέσῃ τῆ ἀγορᾷ κατέκαυσαν ⁵⁾ nemcsak Suidas mondja, hogy τοῦ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη ⁶⁾ — hanem Cicero is, ⁷⁾ hogy Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in concione combusti, és Minucius Felix is, hogy expulerint suis finibus et in concione eius scripta deusserint. ⁸⁾

Protagoras tehát halálra ítéltetett és megégettettek művei, összes művei; tehát a természetről írottak és azon politikai műve

¹⁾ De Natura Deorum I., 23.

²⁾ Octav. c. VIII.

³⁾ Advers. Mathem. IX. 56.

⁴⁾ Chronic. Olymp. 84.

⁵⁾ Praepar. Evang. XIV., 79. — Philostratos (pag. 45 ed Kayser) nem mondja, hogy nem ítéltetett el Protagoras, hanem így mondja, hogy: ὡς μὲν τινες, κριθεῖς, ὡς δὲ ἐνίοις δοκεῖ φήσου ἐπενεγθεῖσης μὴ κριθῆναι. Arra, hogy halálra ítéltetését kétségbevonjuk, egyáltalán nincs ok. Hogy Platon sem »Sokrates apologiá«-jában, sem egyebütt nem szól nyiltabban, ennek oka ama tartózkodás is lehetett, a melyről I. alább.

⁶⁾ Suidas v. Πρωταγόρας.

⁷⁾ Nat. Deor. i. h.

⁸⁾ Octav. i. h.

is, a melyből Aristoxenos tanuságtétele szerint maga Platon is sokat merített. ¹⁾

Mikor történt ez?

Minthogy a Pythodoros neve előfordúl a Négyszázas autokrator államtestület tagjainak nevei közt, tehát ebből némelek azt következtetik, hogy ez csakis 411-ben a Négyszázas uralom alatt történhetett. Már a »Demokratie« című művem első kötetében is kifejtettem, hogy ez igazolhatatlan állítás; Aristoteles szerint nem is Pythodoros volt a vádló, hanem Euathlos; most hozzá teszem, hogy kútfőink erre éppen nem engednek már magokban véve sem következtetni: mert Sextos Empeirikos oly kifejezést használ, a melyből az derül ki, hogy az atheneiek *φήρισμα*, néphatározat folytán ítelték halálra Protagorast és *φήρισμα*, néphatározat folytán égettették meg az ő könyveit. A Négyszázak uralma alatt azonban néphatározatról szó sem lehetett, mert hisz tudjuk Thukydidesből, hogy a Négyszázak nem hívták egybe egyetlen egyszer sem az *ἐκκλησία*-t. Cicero szintén conciót emleget, valamint Minucius Felix is. Bizonyára nem így fejezték volna ki magokat, kivált Minucius Felix, ha azon forrásokban, a melyekből merítették értesüléseket, nem lett volna *ἐκκλησία*-ról szó. Protagoras elítéltetése, összes műveinek, tehát természetbölcséleti és politikai műveinek elégettetése nem a Négyszázas uralmat terheli, hanem szintén csak a tömeguralmat. Vagy a sikeliai hadjárat szerencsétlen kimenetele és a Négyszázas uralom közti időközben történhetett perbefogatása és elítéltetése, vagy pedig mindjárt a Négyszázas uralom megdőltével, a Theramenes demokratiájában.

Prodikost Keosból ismerjük, mint sokoldalú sophistát. Hogy foglalkozott politikával, ezt nem csak Aristophanesből értjük meg, de azokból is, a miket már egy tüzetes értekezésemben a görögök politikai irodalmáról bemutatni szerencsém volt; és Prodikos foglalkozott a természeti tüneményekkel is ²⁾ vagy legalább is belevonta ez utóbbiakat az ő erkölcs-bölcséleti fejtegetéseibe oly módon, hogy az államvallás sérelmét vélte

¹⁾ Hsl. ö. További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez cz. értekezéssel.

²⁾ Sext. Empir. Adv. Mathem. IX., 18., p., 552 és IX., 52., p. 561.

fölismerhetni ez eszmenetében a vakbuzgó maradiság. Πρόδικος δὲ ὁ Κεῖος ἤλιον, φησί, καὶ σελήνην, καὶ ποταμοὺς καὶ κρήνας, καὶ καθόλον πάντα τὰ ὠφελούντα τὸν βίον ἡμῶν, οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν, διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὠφέλειαν.¹⁾ Bizonyára ezért ítél-
tetett, ha hitelt adhatunk Suidasnak, halálra Athenében. Bü-
rök-pohárra ítélték, mint mondja Suidas, szintúgy, mint So-
kratest. Πρόδικος· ἐν Ἀθήναις κώνειον πίων ἀπέθανεν, ὡς διαφθει-
ρων τοὺς νέους.²⁾ E szerint azért kellett meghalnia, mert
megrontotta az ifjakat. Ugyanezen vád emeltetett Sokrates
ellen is. De hát mi által rontotta meg az ifjakat? Senkisé-
m fogja azt hinni, hogy az ő nyelvészeti fejtegetései miatt fogták
őt perbe.³⁾ Mullach⁴⁾ nem hisz ugyan Suidas e hírének, de
ha figyelmesen olvassuk a Platon-féle »Sokrates apologiáját«
és hozzávettük Cicero szavait: nem látjuk át, hogy mért kel-
lene Suidasnak éppen e hiradására vonatkozólag, midőn nem
áll azzal ellentétben semmi egyéb még hitelesebb forrás, kivé-
telt tennünk a forráskritika szabályai alól. Cicero ugyanis ezt
mondja: Quid? Prodicus Ceus? qui ea, quae prodessent
hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam
tandem religionem reliquit?⁵⁾ — És ismét: Quid de Prodicus
Ceo? quid de Thrasymacho Chalcedonio, de Protagora Abde-
rita loquar? quorum unusquisque plurimum temporibus illis
etiam de rerum natura et disseruit et scripsit? Azt hiszem
Cicero e két helye egymagában véve elég annak igazolására,
hogy Prodikos nemcsak természetbölcseleti művet írt, de er-
kölc-bölcseleti fejtegetéseiben is nyílt ellentétbe helyezke-
dett az athenei államvallással. Mi ok sem forog fenn tehát
arra nézve, hogy Prodikost — Suidas szavainak alapján —

¹⁾ Athen. Deipnos. V., p. 220.: καὶ τὴν Προδίκου καὶ Ἀναξαγόρου τῶν σοφιστῶν διαμώχησιν. Prodikos nevének Anaxagoras nevével illetén kapcsolata föltűnő.

²⁾ Suidas v. Πρόδικος.

³⁾ Plat. Euthydem., p. 277. E. — Plat. Protag., p. 340. E., p. 337. A.; Cratyl., p. 384. B.; Meno, p. 75. E. Hsl. ö. Blass i. m.

⁴⁾ Frgm. Philos. Graec. II., LXXVII. »Denique dubium est quod solus Suidas, memoriae prodidit, tantum virum ut juventutis corruptorem cicutam bibere ab Atheniensibus jussum decessisse.« Mullach csak kételyt fejez ki, de nem czáfol. Hsl. ö. Blass i. m.

⁵⁾ De Nat. Deor. I., 42. és De orat. III., 32. Hsl. ö. Minucius Felix c. 21.

azok közé ne sorozzuk, a kik az athenei tömeguralom gondolat-szabadságot nem ismerő vakbuzgalma folytán halált szenvedtek.

Tömeguralmat említék ismét; mert sem a Négyszázás uralom alatt, sem a Harmincz zsarnok alatt nem történhetett perbefogatása és halála. Ekkor Prodikos már nem volt életben. Kivégeztetése tehát mindenestre a tömeguralom idejébe esik, valószínűleg a Diopieithes néphatározatának meghozatalát követő évtizedekbe. ¹⁾

Archelaos volt az utolsó ion bölcselő Athenében — ἐληξεν ἐν αὐτῷ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία — mondja Diogenes Laertios²⁾ — és hozzá teszi elég kritikátlanúl, Σωκράτους τὴν ἠθικὴν εἰσαγαγόντος. Mintha nem irt volna Archelaos után, sőt Sokrates halála után is Platon a világegyetemről Athenében és többékevésbé nyomban utána Aristoteles és a peripatetikusok egész csapata! Hanem annyi tény, hogy Archelaosnak, a φυσικός-nak Athenében a Diopieithes-féle néphatározat folytán el kellett örökre némúlnia, sőt, hogy életét megmenthesse, menekülnie kellett neki is azok dühe elől, a kik felől Plutarchos oly jellemzőleg mondja, hogy »gyülölték a meteoroleschákat.« Ezek, a természetbuvár-gyülölők pedig többséggel rendelkeztek ekkor még az athenei ἐκκλησία-ban: csak az kellett, hogy holmi Diopieitheshöz hasonló egyén a tanulatlan tömeg figyelmét a φυσικός-okra, μεταωρολέσχα-ra fölhívja és azonnal ismétlődtek mindazon izgalmas jelenetek, a melyeket Anaxagoras perbefogatása előkészítésének alkalmából tapasztaltunk. Archelaos Anaxagoras tanítványa volt, másfelől Sokratesnek ifjúságában vagy akár kevésbé előrehaladott korában egyideig tanítómestere. Zeller kétségbevonja ugyan ³⁾ ennek lehetőségét: ámde Zeller érvei legkevesébbé sem győzhetnek meg az ellenkezőről. Hisz azért, mert Sokratesnek más fogalma volt a jogról, s az erkölcsi igazságról, mint a minő elméletet a jog és az erkölcsi igazság, meg a törvények és erkölcsök keletkezéséről Diogenes Laertios Archelaosnak

¹⁾ Hls. ö. Welcker; »Prodicus, der Vorgänger des Sokrates,« a »Rhein. Museum« I., 1., 4. és Cougny de Prodicus Ceo, Socratis magistro, dissertatio. Par. 1858.

²⁾ Diog. Laert. II., 16.

³⁾ L. Sallustius államformái czimű értekezésemet. 1884.

tulajdonít, ezért lehetett még Archelaos tanítómestere Sokratesnek a φυσική φιλοσοφία-ban. Maga Sokrates nyilatkozott e kérdésben, midőn előadta, hogy mért hagyta oda a φυσική φιλοσοφία-t, és mért adta inkább magát az ἀρετή természetének kutatására? Másfelől azt, hogy Sokrates csakugyan Archelaos hallgatója volt egyideig a φυσική φιλοσοφία-ban, ezt oly forrásokból tudjuk, a melyeknek hitelességét, ha nem állanak ellentétben korábbi, szintén hiteles források tanúságtételével, reálphilologiai buváraink egyáltalán nem szokták kétségbevonni.

Ha tehát Archelaos egyfelől Anaxagoras tanítványa, másfelől Sokrates tanítója volt: akkor az ő üldöztetése, perbefogatása és elmenekülése, minden valószínűség szerint, azon évtizedre vall, a melyet Diopethes néphatározatának behozatala nyit és tesz vala az athenei culturtörténelemben annyira emlékezetessé.

Sokrates perbefogatása, elítéltetése és kivégeztetése anyagot szolgáltatott már a görögök szellemvilágában is tüzetes apologiáknak, korunkban pedig egy egész monographiai irodalomnak. »Demokratie« című művem első kötetében én is hozzá szóllottam é kérdéshez. Nem akarom ismételni azt, a mit ott elmondottam: ¹⁾ csak annyit jegyzek meg, hogy a nagy ethikai üttörő kivégeztetése, bármit mondjanak is az athenei demos önkéntes irodalmi ügyvédei, ²⁾ örökre letörölhetetlen szégyenfoltot sűt az athenei tömeguralomra. Fenséges fényben fognak ragyogni az ő bilincsei a legkésőbb századok előtt is mindenha, — nem úgy azon béklyók, a melyekbe verve jelenik meg az utókor előtt a gondolatszabadság, a maga történelmileg igazolt föltételei szerint. — Nem ismerjük azon esküdtek műveltségi fokát, a kik őt halálra ítélték aránylag csekély szavazattöbbséggel: de meg lehetünk győződve, hogy ha e babszemmel a nagytömeg harminczéven fölüli tagjaiból — minden műveltségi képesítvényre való tekintet nélkül — puszta taláalomra kisorsolt heliasták közt voltak műveltebb állampolgá-

¹⁾ Demokratie I. 393. kv.

²⁾ Forchhammer oda érvelt, hogy az athensieknek jogukban állott Sokratest kivégeztetni, mert hát, mint ő mondja, Sokrates az athensiek alkotmányát föl akarta forgatni Hsl. ö. Grote ill. h.

rok, úgy ezek — hacsak titkos, magántermészetű ellenszenv vagy bosszúvágy nem vezette őket, — bizonyára az ő fölmentésére szavaztak volt. Kipótolhatatlan veszteség úgy az alkotmány-, mint a műveltség-történelemre nézve, hogy nem szállott korunkra a phaleroni Demetrios Σωκράτους ἀπολογία-ja: ha előttünk feküdnék, kétségen kívül több oldalú értesüléssel, és kevésbbé leplezett tényálladékkal ismerkedhetnénk meg ezen végzetterhes pörből, mint ez különben a ránk szállott irodalmi hagyaték folytán most történhetik.

Ama vádpontok, a melyeket Platon, Xenophon és mások fölhoznak, részben szerfölött kicsinyesek egy modern gondolkodó szemében; meglehet, nem voltak azok a babszettel kisorsolt athenei esküdtek egynémelyikére nézve. Oly alantas műveltségi fokon álló atheneiek, a kiknek tömeges tetszésére számít vala Aristophanes, midőn a »Felhők«-ben a természetbuvárló bölcselőkre uszítja vala a tömeg bösz szenvedélyeit:

διωκε, βάλλε, παῖε πολλῶν οὐνεκα
 μάλιστα δ' εἰδώς, τοὺς θεοὺς ὡς ἡδίκουν¹⁾ —

az ily alantas fokon álló atheneiek elégséges vádnak tarthaták Sokrates elítéltetésére még azon gyermekes pletykát is, hogy Sokrates Homerosnak azon sorát szereté szavalgatni, a melyben bottal veri, hogy rendre szoktassa a közembert a fejedelem. És ha nem is láthatunk már bele manap a Sokrates elítéltetésére szavazott athenei esküdtek lelkének mélyébe, annyit mégis megérthetünk, hogy sem azon vádpontra, hogy Sokrates »mindent kutat, a mi az égben és a föld alatt« van, nem mondotta ki egy athenei esküdt sem, hogy hát szabadon kutathatja az ember mind az ég tüneményeit, mind pedig a földalatti dolgokat Athenében, sem pedig azon vádpontra, hogy Sokrates éles bírálat alá veszi az athenei állami közegeknek babszemmi sorsoltatását, nem emelkedett hang, a mely erre azt felelte volna, hogy hát szabad Athenében az államintézményeket bármily tárgyilagos bírálat alá venni, hogy azután czélszerűbb államintézmények elérhetőse végett

¹⁾ Aristoph. Nub. 1509—10.

előkészíthesse a közvélemény az alkotmányos reformot. Sokratesre nem talált az a vádpont, hogy nem tiszteli az athenei államvallás isteneit, mert hát meghatóbb tanújeleit alig adta még vallásos kegyeletének abban az időben Athenében ember, mint ő. Nem talált rá ama vádpont sem, hogy a természeti tüneményeket és ezek okait fürkészgeti: mert, a hogy Platon Ἐπολογία-jából nem kevésbbé kiténik, mint Xenophon Ἀπομνημονεύματα-jából, ha foglalkozott is kora fiatalságában a természet buvárlásával, évtizedek óta teljesen szakított volt már a φυσική φιλοσοφία-val és a természetbuvárok tanaival, törekvéseivel minden solidaritást a leghatározottabban visszautasított. Szintén minden alap nélkül vádolták roszhiszemű dialektikai fogásokkal. Hisz ő vetette ezt a sophisták szemére! A minnek alapja volt: ez abban állott, hogy Sokrates, mint politikai reformeszmék elméleti előharczosa, azt mondotta, hogy ha alkalmas hajókormányosra akarunk szert tenni, vagy valami-revaló építőmesterre vagy fuvolyásra, hát nem babszem-sorso-lás által szemeljük ki magunknak az alkalmas egyéneket: mért ruházza át tehát az athenei nép az államhatalom kezelését oly egyénekre, a kiknek képességéről mi sem nyújthat biztosítékot az államnak, a közjónak, hanem csak az, hogy az államhivatalok betöltésénél fekete vagy fehér babszem esik a jelentkezőkre? — Ἀλλὰ νῆ Δία, ὁ κατήγορος ἔφη, ὑπερορᾶν ἐποιοί τῶν καθεστῶτων νόμων τοὺς συνόντας, λέγων ὡς μωρὸν εἶη τοὺς μὲν τῆς πόλεως ἄρχοντας ἀπὸ κυάμου καθιστάναι, κυβερνήτην δὲ μηδένα ἐθέλειν χρῆσθαι κυαμευτῷ, μηδὲ τέκτονι, μηδ' αὐλητῇ, μηδ' ἐπ' ἄλλα τοιαῦτα, ἃ πολλῶ ἐλάττονας βλάβας ἀμαρτανόμενα ποιεῖ τῶν περὶ τὴν πόλιν ἀμαρτανομένων· τοὺς δὲ τοιοῦτους λόγους ἐπαίρειν ἔφη τοὺς νέους καταφρονεῖν τῆς καθεστῶσης πολιτείας, καὶ ποιεῖν βιαίους. ¹⁾ Ezt Sokrates csakugyan hirdette évtizedeken át: és mert ezt tenni volt elég erkölcsi bátorsága, ezért sujtották őt azon váddal, hogy a főnálló alkotmány megvetésére tanítja az ifjakat! Ez lehetett a legnyomatékosabb érv az athenei esküdtek szemében. Ámde nemcsak e körülmény mutatja, hogy nem volt gondólatszabadság Athenében az ő perbefogatása és elítél-

¹⁾ Xenoph. Memorab. I. 2. 9. L. »Demokratie« czimű művem I. kötetét 694. köv. 11,

tetése alkalmával — hisz már értekezésem elején kifejtettem, hogy Athenében a szólásszabadság csakis a főnnálló alkotmány keretén belüli dolgokra, hogy úgy mondjam, a napi politikára vonatkozólag volt korlátlan, néha egész a féktelenségig. — Hogy nem volt szabad Athenében a természeti tünetmények okait fürkészni, fejtegetni, ezekről elméleteket közrebocsátani még a Kr. e. IV. században sem: ez éppen a Sokrates peréből világlik ki a legfényesebben. Mert ha nem is talált a vád Sokratesre természetbúvárlat miatt: mindazáltal tény, hogy a természetbúvárlat — e per tanúsága szerint — már magában főbenjáró vádra szolgáltatott tényálladékokat Athenében. Sokrates kutatja az ég tüneteit, Sokrates kutatja a föld alatti dolgokat: ezért Sokrates megérdemli, hogy halállal büntetessék. Ez, azt hiszem, eléggé jellemzi a helyzetet. Azt mondják, Sokratest nem ítélték volna halálra, ha nem ingerelte volna föl vádbeszéde által még jobban maga ellen a bírakat. Meglehet, nem tagadom. Ámde ez nem változtat a helyzeten. A mely államban főbenjáró vádat képezhet a természeti tünetmények fürkészése és ezek okainak fejtegetése: abban az államban nem teljes, de sőt nagyon is csonka a gondolatszabadság.

Sokrates működése több évtizedre terjedt. Átélté a periklesi kort, az ephialtesi korszak hanyatlási éveit, Kleon és Hyperbolos korát. Átélté a Négyszázaz uralmat, Theramenes demokratiáját, a Harmincz zsarnok rémuralmát; nem érte őt azonban sem a Négyszázaz uralom alatt, sem a Harmincz zsarnok alatt semmi baj; legfőlebb Kritias érezte, ez elvetemült tanítványa, vele személyes haragját — hisz Kritias tilalma *λόγων τέχνην μὴ διδάσκειν* Sokratesre nem, hanem csak is a szónokművész sophistákra vonatkozott, — nem érte, mondom, e nagy ethikai úttörőt némi személyes haragból eredő kellemetlenségen kívül még a Harmincz zsarnok alatt sem semmiféle nagyobb mérvű baj: a tömeguralomnak, az Eukleides archon új korszakával helyreállított Tisamenos-féle tömeguralomnak lón föntartva, hogy esküdt bíróság elé állíttassa Sokratest és esküdtszéki, heliastikus népbíróság által hozott ítélet alapján nyujtsa neki a gyötrelmes halált hozó bürökpohárt! (399. Kr. e.) Sokrates kivégeztetése után szünetel

ugyan egy kissé a természetbuvárló bölcsesek üldöztetése, de korántsem szűnik meg az még egészen. Nehéz nyomás sulyosodott az athenei tömeguralom intézményeinél és szelleménél fogva még Platon tanítói és írói működésére is. Ugyanazon tömeg, a mely Andokidest, Kinesiaszt *περι ἀσβητίας* perbefogatja valaholmi pajkos kifakadásokért, vagy a mysteriumok szent titkainak kigúnyolásáért, ugyanezen tömeg lelki szegénysége, tanulatlansága volt annak akadályja is, hogy Platon Athenében a maga tanaival nyiltabban, ünnepélyesebben fölléphessen, és műveiben a világ-egyetemről kevésbbé leplezgetve, minden homályosdi körülírás nélkül szólhasson. Platonnak nem jutott még hely Athen fenséges középületeinek bensejében; a bejárat előtt, a külső oszlopcsarnokokban kellett neki is még megvonólnia a maga hallgatóival, mielőtt az Akademosék kertjében és házában biztosságban érezheté magát az ő tanítómeszteri tisztében. Szint így, ily okok folytán jutott osztályrészül Aristotelesnek is a *περίπατος* és egyéb bölcselek iskoláinak többé-kevésbbé hasonló külső vagy magán-helyiség. Már Matter figyelemzetetett e körülményre, és ennek folytán alkalmat remélek találhatni még e kérdésnek tüzetesebb kifejtésére. Aristoteles sem kerülhette el a *περι ἀσβητίας* pert. Azt hiszik, hogy az aterneusi Hermeiasra irt költeménye, illetőleg ennek paiანი czime miatt fogták perbe, és ugyan annyival inkább, minthogy azzal is gyanúsították, hogy, mint Nagy Sándor hajdani nevelője, kezére dolgozott a makedonoknak. Én azonban azt hiszem, hogy összes természetbuvári működése sokkal ismeretesebb és államvallás-ellenesebb volt, semhogy a makedon uralom alól fölszabadúlt tömeguralom ezt egy könnyen megbirta volna neki bocsátani. Elmenekült tehát a per elől (322?) és soha nem tért többé vissza Athenébe. Jobban ismerjük azon üldöztetéseket, a melyeknek Athenében a bölcselek a Polysperchon segítségével Antipatros uralma alól fölszabadúlt tömeg részéről voltak ismét kitéve. Azon törvény meghozatalát értem, a melyet Sunionbeli Sophokles, Amikleides fia hozott javaslatba; a mely elfogadtatván, s törvényerőre emeltetvén, Aristoteles nagyérdemű utóda, Eresosbeli Theophrastos és vele a bölcsesek egész serege volt kénytelen elmenekülni Athenéből. A »Demokratie« című művem első kötetében kimutattam, hogy ez a

Sophokles-féle törvény megalkotása semmi esetre sem eshetik phaleroni Demetrios epistasiájának éveibe (317—307. Kr. e.) hanem minden valószínűség szerint a Polysperchon pártfogása alatt helyreállított tömeguralom idejébe vagyis 318-ba esik. Demochares, Demosthenes tulajdon ullokaöcscse, volt a néppárt részéről e culturelles merényletben a mozgató; sunioni Sophokles az ő támogatásával vitte keresztül az ő bölcsész-irtó törvényét; sunioni Sophokles törvénye így hangzik: A bölcselők közül senki sem alapíthat, tarthat fönn iskolát, ha csak neki tanács és nép ezt meg nem engedi, ha pedig nem, halál legyen a büntetése. Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου νόμον εἰσενεγκόντος μηδένα τῶν φιλοσόφων σχολῆς ἀφηγεῖσθαι, ἂν μὴ τῆ βουλῆ καὶ τῆ δῆμοφ δόξῃ, εἰ δὲ μὴ, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν. ¹⁾ Nem magában álló tudósítás ez: Polluxnál is nyoma van e törvénynek, meg Athenaiosnál is. Pollux ²⁾ így szól: ἐν ᾧ τινὰ κατὰ αὐτῶν προσιπῶν ἐπήγαγε μὴ ἐξεῖναι μηδενὶ τῶν σοφιστῶν διατριβὴν κατασκευάσασθαι. Tehát Pollux föltétlen eltiltását constatalja minden sophista-iskolának. Ne vezessen egyébbiránt bennünket félre a σοφιστῶν kifejezés. Akár az athenei törvényhozás műnyelvét használja Pollux, akár a saját egyéni nyelvezetét a főnközölt szavakban: a σοφιστῶν kifejezés semmi esetre sem áll ellentétben itt a Diogenes Laertios által használt φιλοσόφων kifejezéssel; hisz sophistának nevezték még a későbbi görög írók is itt-ott azokat, a kiket mi, mint valódi komoly bölcselőket ismerünk. — Athenaios ³⁾ szavaiból meg azt érthetnők, hogy sunioni Sophokles nem törvényt alkottatott, hanem csak egy évre szóló néphatározatot; — ψήφισμα-t fogadtatott el az athenei ἐκκλησία-val: καὶ Σοφοκλῆς δὲ τις ψήφισματι ἐξήλασε πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς, καθ' οὗ λόγον ἔγραφε Φίλων, ὁ Ἀριστοτέλους γνώριμος, ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Σοφοκλέους Δημοχάρους πεποιηκότος, τοῦ Δημοσθένους ἀνεπίου. Ez sem lehetetlen: meg lehet ugyanis, hogy sunioni Sophokles előbb néphatározatot fogadtatott el, a czélből, hogy Attika területéről az összes bölcselők kiüzettessenek, és azután tán ugyancsak ezen népha-

¹⁾ Diog. Laert. V., 38.

²⁾ Poll. IX., 42.

³⁾ Athen. Deismos. XIII., p. 610 F.

tárzat utasítása folytán alkottatott törvény azon megszorítással, a mint azt Diogenes Laertios előadja. Mert hogy törvény is alkottatott a bölcseleők ellen, ez nem csak Diogenes Laertiosból tűnik ki, de kitűnik Alexis komikus költő sorairól is, a midőn szinpadra hozván a kikergetett bölcseleőket, így kiáltat föl a karral, Ἰππεὺς című vígjátékában :

τοῦτ' ἔστιν Ἀκαδήμεια, τοῦτο Ξενοκράτης,
 πόλλ' ἄγαθα δοῖεν οἱ θεοὶ Δημητρίῳ
 καὶ τοῖς νομοθέταις, διότι τοὺς τὰς τῶν λόγων,
 ὡς φασὶ, δυνάμεις παραδιδόντας τοῖς νέοις
 εἰς κόρακας ἔρρειν φασὶν ἐκ τῆς Ἀττικῆς.¹⁾

»Plyen az Akadémia, ilyen Xenokrates!«

»Bőven áldják meg az istenek Demetriost és a nomothetákat, azért, hogy kiűzték Attikából és a manóba kergették ezeket a világ-csalókat, a kik azt kürtölgették, hogy nagyra képesek növelni a beszéd hatalmát az ifjúságban!«

Alexis tehát nomothetákról beszél, úgy de a nomothetáknak mi közük lett volna a puszta φήρισμα-hoz, néphatárzathoz? Nomotheták az athenei államban csakis akkor és az által folytak be az államhatalom gyakorlásába, ha törvény alkotásáról volt szó. Mert hisz ők, a nomotheták voltak Athenében a tulajdonképi törvényhozók. Részemről, mondom, csakis akkép vélem Diogenes L. és Athenaios szavainak összeütkezését eligazíthatni, ha belenyugszunk azon fölvételbe, hogy sunioni Sophokles először néphatárzati javaslatot adott be, a mely φήρισμα-vá emeltetvén, egyúttal elrendeltetett, hogy a nomotheták által ez irányban törvény alkottassék. De tanulunk mi egyebet is Alexis vígjátékának idézett töredékéből. Megtudjuk belőle először is azt, hogy e rendszabály nem csupán egyes bölcseleőket, de valamennyi Athenében tartózkodó bölcseleőt sujtotta, még pedig oly kiméletlenül, hogy elmenekültek Athenéből valamennyien, még azok is, a kiknek különben talán megengedte volna az athenei tanács és nép, hogy ott maradhassanak és előadásait folytathassák. Úgy vagyon, Sophokles

¹⁾ Athen. Deipnos. XIII. p. 670. E. Hsl. ö. Fragm. Comic. Graec. ed. Bothe-Meineke és »Demokratie« I. 724. k. w.

törvénye folytán, vagyis tán helyesebben, e törvénynek meghozatala miatt, elmenekültek Athenéből nem csak a peripatetikusok, élükön magával Theophrastossal, a ki ellen Phokión bevádlója Agnonides pert is indított *περί ἀσεβείας*, hanem Platon iskolájának, az Akadémiának bölcselei is, köztök maga Xenokrates. Hogy Agnonides csakugyan perbe fogatta Theophrastost *περί ἀσεβείας*, és hogy ennek, vagy már magának a sophoklesi törvénynek következtében csakugyan valamennyi bölcsele oda hagyta Attikát, ezt megerősíti Diogenes Laertios: ¹⁾ Ἀγνωνίδης τολμήσας ἀσεβείας αὐτὸν γράψασθαι, μικροῦ καὶ προσῶφλεν, — τοιοῦτος δὲ ὢν, ἤμως ἀπεδήμησε πρὸς ὀλίγον καὶ οὗτος, καὶ πάντες οἱ λοιποὶ φιλόσοφοι. — Másfelől azt értjük meg Alexis vígjátékának töredékéből, hogy Demetriosnak a bölcselek ellen hozott rendszabályokban jelentékeny része volt. Eddigelé azt hitték, hogy e Demetrios nem lehetett más, mint phaleroni Demetrios, a ki mint a Kassandros helytartója 317-től 307-ig állott élén, egyúttal választott epistatesi minőségben, az athenei államnak. Clinton ²⁾ és Meineke ³⁾ ez értelemben sunioni Sophokles törvényének megalkotását 316-ra helyezik Kr. e. Miután pedig ez a törvény egy év múlva már visszavonatott és sunioni Sophoklest öt talentomnyi pénzbírságra ítelték, sőt Theophrastost és az összes többi bölcseleket is néphatározat által visszahívták — ἀλλὰ αὖθις ἐπανήλθον εἰς νέωτα, Φιλίωνος τὸν Σοφοκλέα γραφαιμένου παρανόμων ὅτε καὶ τὸν νόμον μὲν ἄκυρον ἐποίησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ Σοφοκλέα πέντε ταλάντοις ἐζημίωσαν καθοδὸν τε τοῖς φιλοσόφοις ἐφηφίσαντο, ἵνα καὶ Θεόφραστος κατέλθῃ, καὶ ἐν ὁμοίοις ᾗ,⁴⁾ — tehát Clinton és Meineke követői azt állítják, hogy a bölcselek elleni törvény visszahúzása 315-ben történt. Teljesen alaptalan az ily fölvétel. Demetrios Phalereus tíz évi helytartóskodása alatt, 317-től 307-ig teljes mérvben ura volt az athenei államéletnek, a Munychiába elhelyezett makedon helyőrség fedezete alatt, és így az athenei nép a bölcselek ellen ily embertelen törvényt

¹⁾ Diog. Laert. V., 38. H. I. ὁ. »Demokratie« I., i. h.

²⁾ Clinton, Fasti Hellenici ad. a. 316.

³⁾ Hist. Crit. Com. Gr. p. 394.

⁴⁾ Diogenes. Laertios, V., 38. H. I. ὁ. Athen. Deipnos. i. h. Euseb. i. h.

csakis Demetrios Phalereus tudtával és hozzájárulásával lett volna képes 316-ban létrehozni. Ámde föltehető-e Demetrios Phalereusról, a ki nem csak maga is bölcselel, peripatetikus bölcselel, Aristoteles tanítványa, Theophrastos tanítványa és benső barátja, de különösen Xenokratesnek is jóakarója volt ¹⁾ — föltehető-e mondom, e bölcselel-államférfiről, hogy ő hozzájárult volna, éppen akkor, midőn ő állott az atheni állam élén, makedon helyőrség védve alatt, — föltehető-e, hogy ő hozzájárult volna ily botorúl szennyes és embertelenül bamba törvény alkotásához? Hisz éppen ő, phaleroni Demetrios volt az, a kinek culturbarát, sőt egyenesen haladásért lelkesülő kormányzata alatt estek le a béklyók a gondoltszabadságról Athenében. Éppen ő volt az, a ki megnyitotta a középületek belsejét is végre-valahára a bölcselelök előadásainak, míg annak előtte a bölcselelök Athenében hozzá sem fértek a középületekhez, hanem ha nem akarták magokat megvonni magánházakban, magánkertekben, legfőlebb a középületek előcsarnokaiban voltak hallgatóikkal együtt bujkálva élvezni kénytelenek, a tanítás szabadságát Athenében. Éppen az ő tizévi kormányzása folyamában léphettek a nyilvánosság elé és virágoztak föl, nem csak az Akadémia és a Peripatos, de a Stoa és Epikuros iskolája is. És ő volt az, a kinek buzdításával és támogatásával Philemon és Menandros — részben az Anaxagoras-Euripides-féle szabadelvűbb világnézetből táplálkozva — az új attikai vígjáték korszakát megnyitották, éppen úgy hirdelve az emberek egyenlőségét, mint a természetbuvárlat magasztosságát. Igen Demetrios Phalereus volt az, a ki az éhező bölcselel Kratest táplálta, Xenokratest a szolgaságból kiváltotta, Kitioni Zenont hallgatóival a Ποικιλη-be bebocsátotta, Theophrastos előtt a Lykeion belsejét megnyitotta, sőt annak tanhelyiségévé emelhetését fényes anyagi bőkezűséggel lehetővé tette, Epikurosnak irigyelt kényelmű tanhelyiség és kert megvásárolhatását megkönnyítette, és — a mi tán leginkább jellemző az ő gondolkodásmódjára, ő volt az, Demetrios Phalereus, a ki Theodoros bölcselelöt, a hirhedt és üldözött szabadgondolkodót, az Areiospagosra való hurczoltatástól megmen-

¹⁾ L. Demokratie I., 542. k. w.

tette — παρ' ὀλίγον ἐκινδύνευσεν εἰς Ἄρειον εἰσαχθῆναι πάγον, εἰ μὴ Δημήτριος αὐτὸν ὁ Φαληρεὺς ἐῤῥυσάτο. ¹⁾

És egy ily államférfiú, a ki maga is író volt, a bölcse-
lők egy ily meleg barátja, a ki tüzetes Σωκράτους ἀπολογία-t
irt e nagy ethikai úttörő gyilkosainak örök megbélyegzésére,
éppen ő, Demetrios Phalereus esett volna annyira kétségbeejtő
ellentétbe saját legbensőbb énjének egész lényével, hogy éppen
ő járult volna hozzá, saját, mondhatni, korlátlan uralmának
folyamában a bölcselelőknek, az összes Athenében működő böl-
cselelőknek illetén embertelen üldözéséhez? Ez hihetetlen.
Józan kritika, a mely számol a helyzet tényezőivel, nem fogja
ezt lehetőnek tartani soha. És éppen azért ki kell mondanunk,
minden habozás nélkül, hogy nem Demetrios Phalereus az, a
kinek Alexis a vígjátékíró köszönetet szavaz ama töredékében
az összes bölcselelők elűzetéséért. De hát ki ez a Demetrios,
a kiről Alexis beszél? Nem-e Demetrios Poliorketes, a ki el-
űzte phaleroni Demetriost Athenéből 307-ben Kr. e.?, Van-
nak, a kik azt hiszik, hogy sunioni Sophokles törvénye 306-ban
alkottatott meg, és egy év múlva, tehát 305-ben helyeztetett
érvényen kívül. Így Luzac, Hoffmann, Bergk és Matter. Ámde
még ha Xenokrates elhalálózási éve nem állana is biztosan
a 116. Olympias 2 évére megállapítva, ²⁾ még ez esetben is nagy
nehézséggel járna annak megfejtése, hogy mi vihette volna
Demetrios Poliorketest, e szintén tanulmánykedvelő fejedelmet
arra, hogy megengedje az összes bölcselelők kiűzetését Athe-
néből: hisz azért, mert Lysimachos király kiűzte a bölcselelő-
ket a maga birodalmából, nem következik még, hogy Deme-
trios Poliorketes is, a mechanika leleményes kedvelője, hasonló
culturelles politikát követtetett legyen a pártfogása és ellen-
őrzése alatt álló atheni tömeguralomban; egyébiránt Xeno-
krates elhalálózási évének biztos chronologiai adata már magá-

¹⁾ L. Demokratie I. 524. k. w. — Holm ellenkritikáira majd meg-
teszem másutt megjegyzéseimet. (L. Revue Historique 1885. máj.—jún.
füzet.) — Hogy Grote egészen más színben látja Demetriost, ez természe-
tes. Egyébiránt Grotenak — azt merem hinni — fölfogását eléggé ismeri
a szak-kritika, semhogy az ő czáfolgatásába még e helyütt is bele kel-
lene bocsátkoznom.

²⁾ Fragm. Comic. Graec. Alexis fr. ed. Bothe u. Meineke. L. De-
mokratie. I. il. h.

ban sem enged meg egy ilyféle fölvételt. Xenokrates szerepel még Alexis Ἰππεύς-ében; de ha ő a 116. Olympias 2-ik évében halt el, Demetrios Poliorketes pedig a 118-diki Olympiasban jutott uralomra Athene fölött: akkor a bölcselek kiűzetése-ért, mely ezen fölvétel szerint 306-ban, tehát Demetrios Poliorketes alatt történt volna, nem adhatott hálát a költő Demetrios Poliorketesnek kapcsolatban Xenokratessel, a ki már a 116. olympiasnak 2. évében elhalálozott, holott Demetrios Poliorketes, mint mondom, csak a 118. olympiasban jutott uralomra Athene fölött.

Szóval, minden fölvétel között a legvalószínűbb az, hogy az Alexis által emlegetett Demetrios nem azonos sem a Phalereussal, sem a Poliorketessel, hanem egy más Demetrios, valószínűleg azon ifjabb Demetrios, a ki már az új vigjátékhoz tartozik, és a ki maga is részt vett a bölcselek szinpadi üldözésében, — sunioni Sophokles pedig a Polysperchon-féle tömeguralom évében, vagyis 318-ban alkottatá meg a maga törvényét a bölcselek ellen, és 317-ben a Demetrios Phalereus culturbarát kormányzása alatt azután, 317-ben visszavonták Philion indítványa folytán. Más szóval az eredmény ismét csak oda fut ki, hogy ez esetben is a tömeg-uralom volt az, a mely a bölcseleket kiűzte Athenéből, és ha ἐκκλησία-ban határozatot is el, hogy a bölcselek visszahivassanak, sunioni Sophokles pedig öt talentomnyi birságra íteltetett: úgy ez csakis egy oly bölcselel-államférfi belátásának és erélyének volt köszönhető, mint a minő phaleroni Demetrios volt ¹⁾

A tömeguralom szabadabban lélezett, valahányszor Demetrios Poliorketes távol volt Athenétől. A bölcseleket nem merte ugyan már oly embertelenül üldözőbe venni, mint Perikles, majd Kleon, Hyperbolos és Polysperchon idejében; de nevetségessé tette a szellemvilág legkomolyabb munkásait még a harmadik században az athenei vigjáték, a hol neki erre csak alkalom kínálkozott. Anaxippos azt mondatja a szinpadon, hogy a bölcselek csak szavak dolgában élelmesek, ha

¹⁾ Antipatros nem űzte ki a bölcseleket Athenéből, hanem csak a »szónok-versenyeket« — ρήτορικὸς ἀγῶνας — szüntette be, azaz eltiltotta a rhetor-sophisták iskoláit és fölfüggesztette valószínűleg a heliastikus népbíráskodást is. L. »Demokratie« I. 535. és jegyz.

tettre kerül a dolog, akkor ők úgy viselik magokat, mint oly emberek, a kiknek nincs helyén az eszköz:

Οἱμοι; φιλοσοφεῖς· ἀλλὰ τοὺς
γε φιλοσόφους
ἐν τοῖς λόγοις φρονούντας
εὐρίσκω μόνον,
ἐν τοῖσι δ' ἔργοις ὄντας ἀνόητους ὄρω.

Nevetségessé teszik ugyancsak az új vigjátékban a bölcselőket Theognetos is, meg Baton. ¹⁾ A ki a magasabb szellemi munkát, a természetbuvárlatot még vigjátékban is dicőíti, az csak Menandros, meg Philemon. ²⁾

A bölcsészeket újra perbe fogják, s népbiróságilag elítélik Athenében, midőn Olympiodoros fölszabadítja a várost a makedon főhatóság alól. Stilpon bölcselőt nemcsak a szinpadon gúnyolja ki Dipilos, ³⁾ perbe fogják őt is *περὶ ἀσεβείας* — nemcsak a Pallasra mondott élcze — *θεοῦς δὲ εἶναι τοὺς ἄρρενας* — miatt, de egyáltalán az ő nagyon is szabadröptű eristikájáért és száműzetésre ítélik — *ἐσκόφθη δὲ ὑπὸ Διπίλου τοῦ κωμικοῦ ἐν δράματι Γάμφ.*

Στίλπωνός ἐστι βύσμαθ' ὁ Χαρίνου λόγος καὶ μέντοι τοὺς Ἀρεοπαγίτας εὐθέως αὐτὸν κελύσαι τῆς πόλεως ἐξελεθεῖν. Diogenes Laertios szerint az Areopagiták rendeletére rögtön el kellett hagynia a várost (a miért élcelődni mert az athenei államvallás szertartásai fölött). Maga Diogenes Laertios e helyének a nyelvezete már elárulja, hogy itt nem correct tudósítással állunk szemben; hisz nem egyes areiopagiták rendelkeztek rendőrbiróilag hanem az Areiospagosoni tanács testülete. ⁴⁾ A legjellemzőbb culturpolitikai ténye a fölszabadult atheni tömeguralomnak egyébiránt az volt, hogy a midőn Olympiodoros győzelmes csapatai az újjongó városba bevonul-

¹⁾ Theognet. ap. Athen. III., p. 104. B. (ἐν Φόσματι ἢ Φιλαργόφ — Athen., p. 103 C.)

²⁾ L. Democratie I., i. h.

³⁾ L. Democratie I., i. h.

⁴⁾ Diog. Laert. II., 120.; Diog. Laert. II., 116.; Hesych. Frgm. 20. (Frgm. Histor. Graec. IV., p. 175. Müll.).

tak, azonnal neki rontottak Epikuros kertjének, s azt az épületekkel együtt ugyancsak megrongálták.

Körülbelül ebbe az időbe eshetett, midőn samosi Aristarchos fennen hirdette azon tant, a melynél magasztosabb csillagászati elméletet nem ismer évezredek történelme, — azon tant tudniillik, hogy a föld nemcsak saját tengelye körül forog, de forog a nap körül is, és a nap egyike az álló csillagoknak — μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα διουμένην.¹⁾ Vagy, mint Archimedes a maga Ψαμμίτης-ében mondja: ὑποτίθεται γάρ τὰ μὲν ἀπλανῆ τῶν ἄστρον, καὶ τὸν ἄλιον μένειν ἀκίνητον, τὴν δὲ γῆν περιφέρεισθαι περὶ τὸν ἄλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν, ὅς ἐστὶν ἐν μέσῳ τῷ δρόμῳ κείμενος, τὰν δὲ τῶν ἀπλανῶν ἄστρον σφαῖραν περὶ τὸ αὐτὸ κέντρον τῷ ἄλιῳ κείμεναν, τῷ μεγέθει ταλικαύταν εἶμεν, ὥστε τὸν κύκλον, καθ' ὃν τὰν γὰν ὑποτίθεται περιφέρεισθαι, τοιαύταν ἔχειν ἀναλογίαν ποτὶ τὰν τῶν ἀπλανῶν ἀπόστασιν, οἷαν ἔχει τὸ κέντρον τὰς σφαίρας ποτὶ τὸν ἐπιφάνειαν.²⁾ Pseudoplutarchos³⁾ és Stobaios⁴⁾ is fölemlítik, hogy Aristarchos a földnek a nap körüli mozgását tanította; ez utóbbi ugyanis ezt mondja: Ἀρίσταρχος τὸν ἥλιον ἴσθησι μετὰ τῶν ἀπλανῶν, τὴν δὲ γῆν κινεῖ περὶ τὸν ἡλιακὸν κύκλον.

Plutarchos szerint assosi Kleantes indíttatva érezte magát fölhívni a helleneket, hogy fogják perbe e tana folytán samosi Aristarchost περὶ ἀσεβείας. Mert hát e tana által, mikép magát kifejezte, meg merte mozgatni a világegyetem központi nagy éstia-ját, már t. i. a földet: ὡσπερ Ἀρίσταρχον φέτο δεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προκαλεῖσθαι τοὺς Ἑλληνας, ὡς κινεῶντα τοῦ κόσμου τὴν ἑστίαν. Plutarchos ez iratában a legjobb forrásokból szokott meríteni, és ámbár más oldalról nem látjuk e h iradását tüzetesebben kifejtve: még sincs jo-

¹⁾ Plut. de facie lunae c. 6.

²⁾ Archimedes, de larenae numero.

³⁾ Placit. Philos. II., 24.; hsl. ö. Plut. Platonic. Quaest.

⁴⁾ Eclog. phys. p. 534. — Aristarchos érdemei a tudomány körül még ma sincsenek kellő realphilologiai éllel méltányolva; pedig a hellen polgárisodás kérdésén kívül még egyéb nagy fontosságú kérdések is bensőleg függnek össze az ő halhatatlan érdemeivel. L. »Demokratie« című művem I. köt., 564. és jegyz. Hsl. ö. Schiaparelli és Gruppe »Die kosmischen Systeme der Griechen.« X. f.

gunk annak hitelességét kétségbevonni. Mullach nem vette föl Plutarchos e nagyérdékű híradását Kleantes ama kritikai életrajzába, a melyet a »Fragmenta Philosophorum Graecorum«-ban közzé tesz vala;¹⁾ e körülmény azonban éppen oly kevésbé gátolhat meg bennünket Plutarchos híradása hitelességének tudomásul-vételében, mint ahogy nem ronthatja le annak hitelességét Diogenes Laertios, a ki szerint Kleantes a napot a világegyetem vezérmozzanatának nevezte — τὸ ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου Κλεάνθης φησὶ τὸν ἥλιον.²⁾ Nem vonhatjuk tehát a kritika szabályai szerint kétségbe, hogy Kleantes Aristarchost περὶ ἀσεβείας akarta perbe fogatni, és ha ez nem történt meg Athenében, úgy meg lehetünk győződve, hogy ez nem annyira az athenei tömeguralom érdeme, mint azon főnhatóság következménye volt, melyet fölvilágosított makedon fejedelmek gyakoroltak az athenei tömeguralom fölött ez időben. Kleantes ugyanis 264-ben lett a Stoa főnökévé, Aristarchos pedig, ki Ptolemaios³⁾ szerint 280-ban észlelt egy nyári solstitiumot, és 240 körül halálozott el: tehát minden valószínűség szerint már 264-en innen történt meg Kleantes e merénylete, miután korábban, mint ahogy a Stoa főnöke lön, aligha tartotta volna ő, a φρεάντης, czélszerűnek ily váddal lépni föl egy távollevő csillagász ellen; hisz ő, mikép Diogenes Laertiosból tudjuk, ekkor még sokkal inkább el volt a maga anyagi sanyarúságával foglalva, semhogy ilyetén szereplésre gondolhatott volna. Csak az esetben tehette volna ezt, ha az athenei sykophanták módjára szennyes érdekből vetette volna oda magát eszközül a szűkkeblű maradi türelmetlenségnek.

262-ben került Athene, éhség folytán, ismét makedon főnhatóság alá. Az ezutáni századok folyamában üldözték-e a bölcselőket? Nem tudjuk. Plutarchos (50 évvel született Kr. u.) fönnemlített szellemes iratában azt mondja a párbeszéd egyik szereplője, hogy jól vigyázz, nehogy az ilyen (csillagászkodó beszéddel) ἀσεβεία perbe keverj bennünket — μόνον,

¹⁾ Ergm. Philos. Graec. I., 148. kvv.

²⁾ Diog. Laert. VII., 139.

³⁾ Ptolem. Syntag. III. c. 2., hsl. ö. Ideler über d. Verh. d. Copernicus zum Alterthum, és Gruppe i. h.

εἶπεν, ὃ τὰν, μὴ κρίσιν ἡμῖν ἀσεβείας ἐπαγγελίης.¹⁾ Ebből tehát azt következtethetők, hogy még Plutarchos idejében sem volt tanácsos Athenében oly csillagászati fejtegetéseket főnhangon kockáztatni, a melyek éles ellentétben látszhattak állani az államvallással. Tüzetes, concret ἀσεβεία-perekbe bonyolított bölcselekről mi azonban sem a makedon, sem a római korszakból nem birunk tudomással. Ama nagymérvű fényüzésről hallunk már ezentúl csak, a melyet a bölcselek dúsgazdagon berendezett kéjlakaikban, kertjeikben, asztalukon, sőt még konyhaszereikben és ruházatukban is kifejtének. Gazdagok lettek; nem háborgatta őket senki: igaz, ez az anyagi jólét, melyet a bölcselek most Athenében oly háborítlanul élveznek, nem adhat vigaszt sem a szellemi élet buvárainak, sem a politikai szabadság hiveinek. Nem azoknak, mert ama színvonal, a melyen e jólétben háborítlanul kéjelgő bölcselek értelmi termelése áll, határozottan hanyatlást jelez a hajdankor üldözött bölcseleinek, — eredetiségben, teremtő önállóságban annyira tündöklő bölcsészeinek géniuszához képest; de nem nyújthat vigaszt a politikai szabadság gondolkodó hiveinek sem, mert ama lehangelő tanulságra oktatja az utókort, hogy az athenei alkotmány keretén belül politikai szabadság és teljes gondolatszabadság nem fértek meg egymással.

Hasonló tanulságot meríthetünk ama nagymérvű virágzásból is, melyet Athene szellemi élete a római uralom alatt, különösen az Antoninok idejében mutat. Antoninus Pius államilag részesítette az athenei bölcselek iskoláit anyagi segélyben; nagyszerűleg dotált tanszékeket alapított a községi pénztárból; Marcus Aurelius — e fenkölt gondolkodó a trónon pedig — 176-ban nemcsak a retorika számára alapított új tanszéket, de a négy legjelentékenyebb bölcsele-felekezet mindegyiké számára külön-külön két tanszéket alapított évenként 10,000 drachma évdíjjal. Ha meggondoljuk, hogy ezen időben alig volt 20 drachmánál nagyobb az ára egy darab ökörnek, salig több, mint 3—4 drachma az ára egy-egy birkának, s alig több, mint ugyanennyi egy mérőnyi gabonának: csak akkor értjük meg, hogy mily nagyszerű dotatio volt ez az évi 10,000

¹⁾ Defac. lun. c. 6.

drachma, a melylyel Marcus Aurelius azon bölcselők tanszéki utódait évenként jutalmazta, a kiket a tömeguralom alatt a szabad Athenében vérig üldöztek. Szintén fáj az embernek a lelke, ha mindezt tudomásul kell vennie, és tapasztalnia, hogy az ódon tömeguralom culturelles viselkedése ennyire sötét képet mutat egyes fenkölt gondolkodású uralkodók áldozatkész bensőséggel, odaadássalteljes culturpolitikájához képest. De ne újjongjanak ezen a Caesarismus hivei. Nem áll az ódonságban sem minden időben és minden állam élén egy phaleroni Demetrios, sem nem ült a trónon mindig egy Antoninus Pius vagy Marc Aurel. Mióta Athene az egyeduralom alá került, közművelődésének állapotai fölött vajmi gyakran rendelkeztek oly uralkodók, a kik — hogy Plutarchos szavaival éljek — sokkal inkább áhítottak a »sas« vagy a »karvaly,« sőt még a »vércse« diszmelléknevére is, sem hogy azon törekedtek volna első sorban, hogy előmozdítsák az emberiség szellemi és erkölcsi nagy érdekeit. A kereszténység diadala az államban pedig nem járt egyelőre sajnós visszaesések nélkül, a görög culturai alapra fektetett kelet-római birodalom culturpolitikájában. II. Theodosios megvonta az évdijat az athenei bölcselőiskolák tanáraitól; Justinian bezáratta azokat, kioltotta a szellemvilág életét Athenében, és csak hosszú évszázadok ádáz tusája után sikerült ismét a gondolatszabadságnak, és vele együtt a tudománynak elfoglalnia az államban azon hatáskört, meg azon biztosítékokat, a melyek a gondolkodó ember méltóságát a szeretet vallásának alapgondolatánál fogva megilletik.

De térjünk át Rómára.

Nagyon tévedne az, a ki azt hinné, hogy a római köztársaságban a szabadság annyit jelentett, hogy szabad a gondolat — van föltétlen szabadság az irodalmi működésben és a tanszéken. Igaz ugyan, hogy azt mondja Tacitus, hogy *Facta arguebantur, dicta impune erant.*¹⁾ Ámde ez csakis a politikai ügyekre vonatkozó szólásszabadságot és írásszabadságot jelen-

---

¹⁾ Annal. I., 72. — Hsl. ö. Annal. IV., 35. — non modo libertas, etiam libido impunita: aut si quis advertit, dictis dicta ultus est.

tette. A gondolatszabadságot a szó teljes és egyúttal — hogy úgy mondjam nemesebb értelmében — a római köztársaság alkotmánypolitikája sem ismerte.

Nem is lehetett ez másképp még ama régibb időkben, midőn az államot a patriciusi fölfogás a Romulus fideicommissumára alapítotttnak hirdette, és lehetőleg mindent távol igyekezett tartani, a mi csak e legenda állami értékesíthetését, a patriciusok monopoliumának csorbítlan föntartását és továbbszállítását a vérszerinti utódokra közvetlenül vagy közvetve megakadályozhatja vala. — A plebeiusok küzdelmei folytán egyre tárgult ugyan az államhatalom e legendaszerű fideicommissuma letéteményeseinek a köre: ámde, hogy mennyire béklőkba volt verve még a Kr. e. negyedik század elején is a gondolatszabadság a római köztársaságban: kiderülhet ez ama bevégzett tényből, a mely szerint Appius Claudius Caecus örökre emlékezetes kezdeményezése előtt, még 305-ben is, Kr. e., kizárólag a patriciusok voltak úgy a »dies fastik,« »nefastik,« mint a »legis actiones« birtokában. Hatalmukba tudták keríteni a patriciusok a XII tábla jogerejű értelmezésének kizárólagos jogát is; a min aligha fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a fölvilágosultabb irányú decemvireket is nem annyira a Verginia fölcziczomázott esete, mint azon vakmerőnek látszó kezdeményezések buktatta meg, hogy reformálni merték még az öröklött ősi, különben már teljesen tarthatatlan kalendáriumot is. A tömeg nagyon alantas fokán állott még ekkor a szellemi műveltségnek Rómában. Századokon át küzdöttek a plebeiusok, és egyre növekvő államjogi sikerrel az állampolgári jogkör teljességéért: ámde, hogy daczára mind e sikereiknek, nem tették első sorban államjogi küzdelmeik tárgyává a »legisactiones,« és a törvénykezési kalendárium fölszabadítását a patriciusok titokzatosan kezelt e megbélyegző monopoliuma alól: ezt csakis a plebeiusok akkori nagy tömegének megdöbbszentőleg alantas fokú műveltsége magyarázhatja ki. Ha nem teszi közzé magán úton Appius Claudiusnak, e valóban nagy reformer-államférfinak amaz irnoka Cn. Flavius 304-ben a dies fastikat, nefastikat és a legisactioneseket: ¹⁾ ki

¹⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 17.: diebus fastis, quos populus a paucis principum quotidie petebat. Plin. H. N. XXXIII., 17.: Appii

tudja, meddig nyöghetett volna még a plebeiusok tömege a patriciusok törvénykezési monopoliuma alatt, a saját tanulatlan tájékozottsága miatt! Hogy ily körülmények között mikép állhatott a gondolatszabadság ügye Rómában, könnyen elképzelhető.

De nem szabadította föl a szellemet hagyományos bilincseiből a Hortensius alkotmányreformja sem. (287. K. e.) Majd csak hogy nem száz évvel e jogkörtagító alkotmányreform után, a római köztársaság classikus virágzásának korában így kiált föl Ennius, a Calabriából származott görög anyanyelvű fölszabadult rabszolga, immár azonban római állampolgár, hogy: philosophari est mihi necesse, at paucis, nam omnino haud placet. ¹⁾ Ugyanezen időtájban, — ismételve hangsúlyozom, a római köztársaság classikus virágzásának korában — történt, hogy a 181-ben Kr. e. fölhantolt, állítólag Numa-féle könyveket nyilvánosan és hatóságilag égették el Rómában, csupán azért, mert e könyvek bölcséleti tartalmúak voltak, quia philosophiae scripta essent, a mint mondja Plinius. Hogy e papirra irt könyvek későbbi gyártmányok voltak, fölül áll minden kétségen; de nem e könyvek hitelessége itt a kérdés, hanem az a döntő tanulság ránk nézve, hogy azért égették el azokat hatóságilag Rómában, mert hát azok »philosophiae scripta essent.« ²⁾

Egyébiránt, hogy nem birunk tudomással korábbi üldözésekről, ezt csakis a ránk szállott irodalmi hagyaték hiányos, hézagos, mondhatni töredékszerű voltának tulajdoníthatjuk. Az időponttól fogva, hogy Archagathos, görög orvos, a Peloponnesosból Rómába jött (219. Kr. e.), és ott megtelepült,

---

Caeci scriba, cuius hortatu exceperat eos dies consultando assidue sagaci ingenio. — Hsl. ö. Cic. Mur. 25. Liv. IX., 46. — Valer. Maxim. II., 5., 2. — Cic. Attic. VI., 1., 8.; De orat. I., 186.; Pompon. Dig. I., 2., 2., 7. Jus Flavianum. Hsl. ö.: Mommsen a Berich. d. sächs. Gesellsch. d. Wiss. 1853., 33. Bővebben mind erről a »Demokratie« című művemnek sajtó alatt lévő második kötetében, hol tüzetesebben szólok a XII tábla törvényének a gondolatszabadság kérdésével kapcsolatos tilalmairól, valamint a Decemvirek kalendárium-reformja által fölizgatott tömeguralom jellegző jelenségeiről is.

¹⁾ L. Ennii Reliq. ed. Vahlen, p. 145.

²⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 86.

egymásután kezdenek görög bölcselek is a Romulus fideicommissumának szentelt talajára ráhelyezkedni; és ha csak 173-ban utasították ki a városból először a görög bölcseleket, mint bölcseleket Alkaios és Philiskos epikureusok személyében: úgy ez csak azért huzódhatott ily sokáig, mert tán csakis ekkor kezdték megérteni a római köztársaság államhatalmi tényezői, hogy mily veszély fenyegeti a hagyományos államrendet közvetve, a hagyományos lelki szegénységen alapuló öröklött erkölcsöket pedig közvetlenül a görög bölcselek tanaiban rejlő értelmi fölvilágosodás és szellemi műveltség részéről. Elvi jelentőségben és gyakorlati jelentőségre nézve egyiránt végzetteljes fontossággal birt a 162-1-ben alkotott senatus-consultum. Nem csekélyebb dologról van e senatus-consultumban szó, mint arról, hogy »Marcus Pomponius praetor gondoskodik, hogy a bölcselek és rhetorok ezentúl a városban, Rómában ne merészeljenek létezni!«

Hihetetlennek látszik, hogy a római köztársaság, classikus virágzásának delelő pontján, ily vadul bamba nyilatkozványban mutatta legyen be az ő csodálva magasztalt senatusának elannyira ünnepélyesen méltóságteljes bölcseségét, — mondom, szintén hihetetlennek látszik, hogy Rómában 161-ben Kr. e., ily lealázólag együgyű senatusconsultum létrejöhet vala. Mind hasztalan itt a tünődés, e senatusconsultum történelmi tény, és mint ilyen, fölül áll minden kétségen. Gellius a legjobb forrásból merít, midőn e senatusconsultumnak C. Fannius és M. Valerius Messala consulsága alatt megszerkesztett szövegét következőleg eleveníti föl a maga »Noctes Atticae«-jében: »M. Pomponius praetor senatum consuluit, quod verba facta sunt de philosophis et de rhetoribus; de ea re ita censuerunt, uti M. Pomponius praetor animadverteret, coereretque, uti ei e republica fideque sua videretur, uti Romae ne essent.« Aulus Gellius e szöveget e nevezetes szavakkal vezeti be: C. Fannio Strabone, M. Valerio Messala Coss. senatusconsultum de philosophis et de rhetoribus Latinis factum est. — Tehát itt nemcsak görög bölcselekről, külföldről telepedett, vagy csak vendégszerepre jött idegenekről volt szó, hanem egyenesen bölcselekről, bármily nemzetbeliek legyenek is azok, és volt szó ezenfölül még latin rhetorokról is,

határozottan nem görög, hanem latin rhetorokról, a kiknek tüzetesen hazai jellegét el nem vitathatja semmiféle commentár.

Nagyjelentőségű esemény volt ez a római köztársaság culturtörténelmében; eredményeiben kihatott az a befolyásos római állampolgárok nemzedékeinek egész sorozatára. Diopieithes természetbuvár-irtó néphatározata ötlik eszünkbe, midőn e sötét senatusconsultumot olvassuk. Igen; Diopieithes φήσιμα-ja jut eszünkbe az Anaxagoras, Damon, Diogenes Apolloniates és egyéb φυσικός-ok ellen indított ἀσεβεία-perek és vértelt üldözések egész sorozatával. A római történelemnek legnagyobb nevű modern buvára, Mommsen egyáltalán nem helyez valami rendkívüli súlyt e 161-diki senatusconsultumra, sőt oly modorban hozza azt kapcsolatba egy hat évvel később történt esettel, hogy szintén teljesen igazat látszik adni a római senatusnak azon tettéért, hogy 161-ben kitiltotta Rómából az összes bölcselőket, és még a latin rhetorokat is. Mommsen ekkép nyilatkozik: »Der römische Staat, der in der Regel instinctmässig sich selber angegriffen fühlte, verhielt sich billig gegen die Philosophen, wie die Festung gegen die Eclaircisseurs der anrückenden Belagerungsarmee, und wies schon 593 (161) mit den Rhetoren auch die griechischen Philosophen aus Rom aus. In der That war auch gleich das erste grössere Debut der Philosophie in Rom eine förmliche Kriegserklärung gegen Glaube und Sitte. Es ward veranlasst durch die Occupation von Oropos durch die Athener, mit deren Rechtfertigung vor dem Senat diese drei der angesehensten Professoren der Philosophie, darunter der Meister der modernen Sophistik, Karneades, beauftragten. (599), (155). Die Wahl war insofern zweckmässig, als der ganz schandbare Handel jeder Rechtfertigung im gewöhnlichen Verstand spötete; dagegen passte es vollkommen für den Fall, wenn Karneades durch Rede und Gegenrede bewies, dass sich gerade ebenso viele und ebenso nachdrückliche Gründe zum Lobe der Ungerechtigkeit vorbringen liessen, wie zum Lobe der Gerechtigkeit, und wenn er in bester logischer Form darthat, dass man mit gleichem Recht von den Athenern verlangen könne Oropos herauszugeben, und von den Römern sich wieder

zu beschränken auf ihre alten Strohhütten am Palatin. Die der griechischen Sprache mächtige Jugend ward durch den Scandal, wie durch den raschen und emphatischen Vortrag des gefeierten Mannes schaarenweise herbeigezogen; aber diesmal wenigstens konnte man Cato nicht Unrecht geben, wenn er nicht bloss die dialektischen Gedankenreihen der Philosophen unhöflich genug mit den langweiligen Psalmmodien der Klageweiber verglich, sondern auch im Senat darauf drang, einen (!) Menschen auszuweisen, der die Kunst verstand Recht zu Unrecht und Unrecht zu Recht zu machen, und dessen Vertheidigung in der That nichts war, als ein schamloses und fast höhnisches Eingeständniss des Unrechts.« — Igy Mommsen. ¹⁾ Bármennyire tisztellem is Mommsennek szakbuvári nagy nevét, e pontra nézve egyáltalán nem csatlakozhatom az ő érveléséhez. Oropost 156-ban rabolták ki az atheneiek, és csak e rablóhadjárat bevégeztével, midőn a sikyoni választott bíróság 500 talentomnyi pénzbírság lefizetésére ítélte volt az atheneieket, csakis ezután, tehát 156 végén vagy 155 elején menesztette az athenei ἐκκλησία Karneades az új akadémia alapítóját, Diogenes stoikus és Kritolaos peripatetikus bölcselőt követségül Rómába, hogy ott e súlyos pénzbírság elengedését kérelmezzék; és csakis 155-ben léptek az athenei bölcselő-követek a római senatus elé. Hogy Karneades ez oroposi ügyben olyannyira erkölcstelen beszédet mondott volna a senatus előtt, mint a minőül a másik fél íróinak egyoldalú előadása után Mommsen e beszéd tartalmát szövegezi, ez már csak azért sem hihető, mert Karneades beszéde oly nagy hatást tett a római senatusra, hogy az 500 talentomnyi pénzbírságból az atheneieknek, 400 talentomot csakugyan elengedtek. Ámde hogy is lehetne egy K. e. 161-ben kelt senatusconsultumot oly beszéd erkölcstelenségével, s egyáltalán oly ténynyel indokolni, a mely 6 évvel később, vagyis 155-ben Kr. e. történt? Nem, Mommsen nagy neve nem háríthatja el a művelődés történetíróinak ama kemény ítéletét, a melyet mindenkéltől a Fannius Strabo és Valerius Messala consulok alatt

¹⁾ Röm. Gesch. II., 414.

²⁾ Pausan VII., 11., Cic. de Orat. II., 37.

már Kr. e. 161-ben létrejött *senatusconsultum* fölött kimondaniok kell. Hisz egészen másképp fogja föl a bölcselek kiutasítását Rómából Aulus Gellius, ki, miután közölte volna ezen 161-diki *senatusconsultum* szövegét, nyomban kapcsolatba hozza ezt a néhány évvel később a latin rhetorok ellen Cn. Domitius Ahenobarbus és L. Licinius Crassus censorok által kibocsátott edictummal, és azután hozzá teszi ez örökre jellegző szavakat: hogy nemcsak e nagyon is durva időben üzték ki a bölcseleket Rómából, de Domitianus uralkodása alatt is *senatusconsultum* által vették ki a városból és tiltattak ki Italiából.¹⁾ — »*Neque illis solum temporibus nimis rudibus, necdum Graeca disciplina expolitis, philosophi ex urbe Roma pulsi sunt: verum etiam Domitiano imperante senatusconsulto eiecti; atque urbe et Italia interdicti sunt.*« — Gellius kritikai értékét nem támadhatja meg Mommsen sem; az Antoninok korának a legjobb forrásokból merítő, s hangyaszorgalommal kiszemelt tanulmányanyagát nem kevésbé óvatos, mint avatott műgonddal földolgozó buvára nem tartozik ama szerzők sorába, a kiknek culturtörténelmi fölfogását egyszerű lenézéssel lehetne számításon kívül hagyni. És hogy Gelliusnak igaza volt, midőn a 161-diki *senatusconsultum*ot egyenesen az akkori idők szerfölött nagy durvaságának, azaz műveletlenségének — *temporibus nimis rudibus* — tulajdonította, ezt igazolhatja előttünk azaz edictum szövege is, melyet néhány évvel — *aliquot deinde annis post id senatusconsultum* — később Cn. Domitius Ahenobarbus és L. Licinius Crassus censorok bocsátottak közre a latin rhetorok megfékezésére: »*Aliquot deinde annis post id senatusconsultum Cn. Domitius Ahenobarbus et L. Licinius Crassus censores de coercendis rhetoribus Latinis ita edixerunt: Renuntiatum est nobis, esse homines, qui novum genus disciplinae instituerunt, ad quos iuventus in ludum conveniat: eos sibi nomen imposuisse Latinos rhetores: ibi homines adolescentulos dies totos desiderare. Maiores nostri, quae liberos suos discere et quos in ludos itare vellent, instituerunt. Haec nova, quae praeter consuetudinem ac morem maiorum fiunt, neque placent*

¹⁾ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XV., 11.

neque recta videntur. Quapropter et iis, qui eos ludos habent, et iis, qui eo venire consueverunt, visum est faciendum, ut ostenderemus nostram sententiam nobis non placere.« Tehát azzal indokolják a censorok e rendszabályukat, hogy a latin rhetorok egyéb tantárgyakra is merészlik tanítani az ifjúságot, mint a melyeket az ősök, már t. i. a rómaiak ősei, bölcs belátással az ifjúság számára megállapítottak. Ezért ne merészeljék a latin rhetorok előadásait folytatni, sem a római ifjak a latin rhetorok előadásaira ellátogatni! Ez a censori edictum értelme. És Mommsen mégis »billig«-nek mondja a római állam eljárását a bölcselők s rhetorok ellen, majdnem oly látszatot kölcsönözvén szavainak, mintha a római államhatalom közegeinek senatusconsultumban és censori edictumban nyilvánuló dühöngése a bölcselők és rhetorok ellen, csakis a görög bölcselők, sophistaszerű üzér-kalandorok és erkölcsrontó idegenek ellen lett volna intézve! Dehogy is! Valamint Diopieithes kortársai ki akartak irtani minden természet-buvárt Athenében: szintígy Fannius és Valerius consulok polgártársai meg akartak semmisíteni, vagy legalább elnémitani minden bölcselőt, a ki csak Rómában a fölvilágosodás tanait merészelte hirdetni, s minden rhetort, latint szintígy, mint görögöt, a ki egyebet is merészelt tanítani,¹⁾ mint a mire a római családapák és a tapasztaltabb idősbek a gyermekeiket, vagy a hozzájuk forduló ifjakat oktatni századok óta megszokták volt. Maiores nostri, quae liberos suos discere, et quos in ludos itare vellent, instituerunt. Szépen, férfiasan hangzik ez a legendaszerűleg megdicőült hagyomány, és századokról századokra folyton sikerdús, folyton hódító harci erények önérzete az, a mi e sorokból beszél. Ámde mi lett volna Rómából, és mi azon nyugati polgárosodásból, a mely a majdani római birodalom romjain épüendett föl, ha ama szegényesen szűk látkörön belül marad a rómaiak műveltsége, irodalma, a melyből csak akkor birt ez kibontakozni, miután már magába szíhatta a görögök szellemvilágának fokozó és termékenyítő erejét! Ugyan tekintsünk csak vissza, hogy állott a rómaiak irodalma Kr. e. 161 körül, a midőn ama senatusconsultum

¹⁾ Hsl. ö. Krönert: Die Anhänger d. Rhetorik bei d. Römern. 1877.

által az összes bölcselőket és rhetorokat kiutasítják vala? A ki a költők közül nem akarta élvezni a görög eredetű Livius Andronicusnak görögből fordítgatott vagy átültetett műveit, az umbriai rabszolgafiúnak, Plautusnak, szintén túlnyomólag görög eredetűre támaszkodó vigjátékait, a calabriai Enniusnak Epicharmost, majd Euhemerost kamatoztató, lényegében görög ismeret- s eszmekörét, a brundusiumi Pacuviusnak Sophoklest vagy a kelta Statius Caeciliusnak Philemont, Menandrost s egyéb új attikai komikusokat értékesítő kísérleteit, a még alig fölserdült Terentiusnak, e Carthagóból származott vigjáték-írónak Menandrostól és karystosi Apollodorostól kölcsönzött színműi átdolgozásait, Turpiliusnak szintén a közép- és az új attikai komodiára támaszkodó palliátáit, Licinius Imbrennek, Luscius Lanuvinusnak görög alapú palliátáit, Atiliusnak »Misogynosát«, Aquiliusnak »Boeotiáját«, Juventiusnak »Anagnorizomené«-jét, Valeriusnak »Phormioné«-jét, annak az azon időtájban divott római költők közül olvasmányul legfőlebb a lenézett Vatronius, és egy történelmileg jelentőségre vergődött templomi éneknek szerzője Licinius Tegula ¹⁾ maradt, no meg talán a két consul-költő a Kr. e. 173-dik esztendőből, Q. Fabius Labeo és M. Popilius Laenas, a kik felől azonban szintén nem tudjuk, hogy mennyit köszönhetett az ő irodalmi működésök görög tanulmányoknak? A mi a rómaiak költészetében ez idő szerint tisztán nemzeti volt, az csak a vallásos, meg a népies költészet oly alantas műfajainak sorába tartozott, mint a minők a szomszéd, alantas műveltségi népeknél is létezhettek. A felsőbb műfajokban csak görög mintára voltak képesek még alkotni Rómában ez idő szerint.

A történetírók közt ott találjuk a görögül irt Q. Fabius Pictornak ifjabb kortársát L. Cincius Alimentust, a ki praetor volt 210-ben; azonban ez is görögül irt. Szintígy görögül irtak történelmi műveket C. Acilius és A. Postumius Albinus, az idősebb Scipio Africanus fia és Scipio Nasica. Voltak ugyan Rómának már ekkor emlékezetre méltó jogi írói, a Publius és

¹⁾ Liv. XXXI., 12. — . . . carmen tum condidit P. Licinius Tegula.
— Hsl. ö. Ritschl, Parerga, 197., 104. — Hsl. ö. Mommsen II., 400 kvv.

a Sextus Aelius, L. Acilius, Q. Fabius Labeo és Cato fia; de ezektől eltekintve, nem volt még Rómának egyéb komolyabb tárgyú, latin nyelvű prózai szerzője, csak a mindenfelé tekintető, minden irodalmi mezőt vas kitartással megkisérlő M. Porcius Cato, a censor maga. No meg M. Fulvius Nobilior, a ki »Fasti«-kat bocsátott közre.

Valóban sovány szellemi táplálék egy nemzetnek, a melynek legioi keleten már a messze Ázsia lakóit remegtették, Nyugaton pedig meghódították volt már jó részét a mai Spanyolországnak, és a mi a legfőbb, urai voltak már a görög világnak!

Szemben a benszülött római műveltség ily szegényes, szűk látkörű voltával, a 161-diki senatusconsultum, mely minden bölcselőt kivétel nélkül kiutasít vala Rómából, nemcsak hogy nem menthető a Mommsen által védett álláspontból, de nem menthető az semmiféle tekintetből. Nyílt hadüzenete volt e senatusconsultum a szűk látkörű hagyományos önteltségnek, az ősi erkölcsök örve alatt, minden magasabb fokú szellemi munka, s a fölvilágosodásnak minden úttörője ellen. Azt mondják, a bölcselők aláásták a római köztársaság alapját, az ősoktól öröklött államvallást. Híű szólásforma! Ez az államvallás egymásután szitta föl magába, vagy legalább megtúrte maga mellett a Kybele-cultust, a Bacchanaliákat, sőt még a legiszonyúbb keleti babonát, kuruzslást is; nem hittek ebben az államvallásban már úgy sem a római nép hatalmasai, — hisz egy consul volt, egy Claudius, a ki egy hadjárat alkalmával csak imént vízbe merte dobni az összes szent tyűkokat! Ne lett volna tehát szabad elfoglalnia a bölceletnek, mely akkor annyit is jelentett még, mint az összes tudományos ismeretek összesége, — ne lett volna tehát szabad e bölceletnek elfoglalnia Rómában azt a tért, a melyről ázután küzdenie lehet vala a jövő kor szellemvilágának előkészítéséért? Saját modern szellemvilágunk létalapjának jogosultságát hagyja figyelmen kívül az, a ki helyeslőleg veszi tudomásul a bölcsészek 161-diki kiűzetését Rómából.

Másfelől azzal érvelnek, hogy e bölcselők megrontással fenyegették a rómaiak erkölceit. Nem kellett már ide a fenyegetés; borzalommal tölt el bennünket a rómaiak erkölcsvilága

már, ha azon időkre gondolunk is, a midőn még nem jártak Rómában görög bölcselek. Maga a hannibali háború hasonlíthatatlanúl többet rontott a még ép erkölcsain a római népnek, mint minden görög szakács, orvos, rhetor és sophista.

Egyébiránt közelebbről fogjuk megérteni a bölcselek és rhetorok ellen intézett köztársasági merényletek természetét, ha tüzetesen vizsgáljuk azon államférfiúnak szellemi látkörét, világnézetét, úgy alkotmány-, mint culturpolitikai fölfogását, a ki e bölcselek-ellenes egész mozgalomnak tulajdonképi éltető előharczosa volt.

Ez államférfiú nem volt más, mint a római nép belélete felől nem egészen alaposan értesült erkölcsbirák örök bálvány, M. Porcius Cato.

Mint családapa, páratlanul áll ő egy romlott társadalom irányadó köreiben; állampolgári erényei sem fognak elhalványulni soha a honfiúi kötelességtudás, és önfeláldozó, fáradhatatlan kitartás emlékezetében; szolgálatainak nagyságát fenn hirdeti a hadviselések, békekötések történelme; mintaképül szolgálhat ő a takarékoságban is népeknek és magánosoknak egyiránt: ámde az a szerep, melyet a közművelődési politika terén vállalt magára, messze mögötte maradt még ama műveltségi foknak is, a melyre az ő honfitársai közül is számosan föl birták már magokat az ő korában küzdeni.

Az még hagyján, hogy Marcus fiához intézett intelmeiben, úgy írja le a görög népet, mint a mely csak azért küld Rómába görög orvosokat, hogy ezek itt az összes rómaiakat megmérgezzék, vagy a mennyiben ezt nem tehetik, hát legalább az egész római nép egészségét megrontsák. De mond Cato az ő irataiban még komolyabban jellemző dolgokat is. »A görögök irodalmi művei — úgy mond — legfőlebb arra érdemesek, hogy az ember azokba beletekintsen, de azokat tanulmány tárgyává tenni nem hogy hasznos lenne, de nagyon is veszélyes.«¹⁾ Sokrates nagyszerű reform-eszméit egyáltalán nem volt képes fölfogni. Erőszakoskodó, haszontalan fecsegőnek nevezte ő Sokrategest; azzal vádolta őt, hogy zsarnokoskodni szeretett volna hazája fölött, hogy megrontotta az erkölcsöket, és, hogy ellen-

¹⁾ L. Mommsen Röm. Gesch. I., 938.

kezésbe hozta a törvényekkel az állampolgárokat — ὁ γὰρ καὶ Σωκράτης φησὶ λάλων καὶ βίαιον ἐπιχειρεῖν, ὃ τρόπον δυνατόν ἦν, τυραννεῖν τῆς πατρίδος, καταλύοντα τὰ ἔθνη, καὶ πρὸς ἐναντίας τοῖς νόμοις δόξας ἔλχοντα καὶ μεθιστάντα τοὺς πολίτας, ¹⁾ — elannyira mereven ragaszkodott Cato mindenhez, a mit őseiktől örökölték a népek, annyira kérlelhetetlen ellensége volt minden újításnak, sőt egyáltalán minden politikai reformnak, hogy még a kegyes és bölcs Sokrates reformeszméiben is csak lázítást látott a fönnálló törvények ellen. Vele született classikus józansága korántsem óvta meg őt a babonától minden irányban; belátta ugyan, hogy az etrusk haruspexek és chaldaeusok mestersége nem egyéb merő népbolondításnál, a miért el is tiltotta az ő gazdasági fölügyelőjét a haruspexekkel és chaldaeusokkal való érintkezéstől: de már annyira nem terjedt az ő fölvilágosultsága, hogy fölismerte volna a babonát meg a kuruzslást ama javas formulákban, a melyeket tisztán római nemzetségek saját, történelmileg megdicsőült őseiktől örökölték volt. Melegen karolta föl az ő elfogúlt conservatív gyakorlatiassága még a legnevetesegebb abrakadabra-féle gyógy-formulák cultusát is. A »De Re Rustica« című művének 160-ik fejezetében, ez alapon következő »excantatiót« ajánl az emberi test bármely tagjának kificzamodása ellen: Luxum ut excantes. Luxum si quod est, hac cantione sanum fiet. Harundinem prende tibi viridem P. IV. aut V. longam. Mediam diffinde, et duo homines teneant ad coxendices. Incipe cantare, »in alio S. F. motas vaeta, Daries Dardaries Astartaries Dissunapiter« usque dum coeant. Ferrum insuper jactato. Ubi coierint, et altera alteram tetigerit; id manu prende, et dextra sinistra praecide. Ad luxum, ad fracturam alliga, sanum fiet. Et tamen quotidie cantato in alio, S. F. vel luxato. Vel hoc modo, Huat Hanat Huat Ista Pista Sista, Domiabo Damnaustra« et luxato. Vel hoc modo »Huat Haut Haut Ista Sis Tar Sis Ardannabon Dunnaustra.« Vagyis: ha ki van valamelyik tagod ficzamodva, végy egy 4 vagy 5 láb hosszú zöld sás vagy nádszálat, messd ketté a közepén és két ember tartsa oda a czombjaidhoz és azután kezd rá énekelni e bűverejű gyógyformulát, hogy Daries Dardaries Astartaries Dissunapiter stb. és azonnal meggyógyulsz!

¹⁾ Plutarch. Cato Maior, c. 23.

Ennyire benne van még a babonában Cato. Valóban itt az ideje, hogy ezt is már egyszer tudomásul vegyük és ne csak azt, hogy miket beszél ő ugyancsak »De Re Rustica«-jában a kosi bornak mesterséges előállításáról vagy is, mint mi mondanók, a műborgyártásról, a káposzta termeléséről, konyhászati ellátásáról, avagy arról, hogy hogyan lehet fölismerni azt a bort, a mely vízzel van vegyítve.¹⁾ A jól fegyelmezett egoismus: ez Ihering kifejezése szerint a római nép géniuszának legjellemzőbb vonása. Talál ez Catóra is, bármily nagyszerű legyen is az ő szűk látókörén belül az ő állampolgári kötelességtudása és fáradhatatlan buzgalma. Mint családapa mintaszerű volt, mikép már fönnebb említém: de ez nem gátolta meg őt abban, hogy legfőlebb szükséges rosszat lásson a nőben. »Ha nem lennének nők a világou, kevésbbé lenne istentelen az emberiség,« így kiáltott föl ugyanaz a Cato, a ki minden szigorúsága mellett is asztalához ültette kitűnő szorgalmú rabszolgáit, sőt esetről-esetre még saját nejének emléivel tápláltatta kitűnőbb rabszolgáinak csecsemő-gyermekeit is. Benső ellenmondásnak látszik, de a forrásaink tanúságtételeibe tekintve nem az, nem ellenmondás ez: hanem pszichikai corollariuma ugyanazon-egy »jól fegyelmezett egoismusnak.« Cato megbecsüli a nőt a családban, de csak azért, mert ez szül és nevel neki gyermekeket; Cato jól táplálja a hasznavehető rabszolgát, de nem emberszeretetből, de csak azért, hogy annál tovább vehesse hasznát a munkában. Ha megvénülnek, munkaképtelenné válnak, ő is éppen úgy kirakja őket, mint élő halottakat az ergasztulákba, hol azután éhen halnak, — elemésztli őket, mint bármely más rabszolgatartó római. Nem, az emberszeretetnek nyoma sincsen a Cato szigorú állampolgári és családfői erkölcsében. Ne csodálkozzunk tehát, ha oly hajthatatlanul ragaszkodott mindenben a régihez, még akkor is, ha be kellett látnia, hogy a fölvilágosodást s a reformot embertársainak, tulajdon állampolgártársainak legszentebb java kívánja. Cato mereven antik ember volt; nem állampolgártársainak értelmi, erkölcsi haladása volt előtte az államéletben a legfőbb cél; nem eszköz volt neki az állam, a társadalom boldogítására, hanem előtte

¹⁾ De Re Rustica 112., 156—7.

csak is az állam nagysága a cél; és, mert ez utóbbit az ő szűk látkörénél fogva nem bírta elképzelni más, mint az öröklött formában: ezért üldözte ő a fölvilágosodás úttörőit, a bölcsészeket még akkor is, midőn saját személyére nézve már belátta az önképzés utai és módjai tágitásának elodázhatlan szükségét, és ő, ki a görögök irodalmáról évtizedeken át oly botor lenézéssel nyilatkozott, ugyancsak mohó buzgalommal kezdett görögül tanulni öregségében. ¹⁾

A görögök szellemvilága nagyobb erőnek bizonyult, mint a hagyományos római chauvinismus, magában Rómában; de azért még Cato halála után is üldözték a bölcselőket és retorokat. Üldözték még akkor is, midőn már az ismert verssorok szerint magával ragadta a vad római győzöt a legyőzött görög nép szellemereje. 99-ben Kr. e. ismét kiutasították Rómából a latin retorokat, még pedig censori edictum által; köztök volt e censorok közt L. Crassus is; ámde a művelődés iránti vágy ekkor már oly erős gyökeret vert a római társadalom felsőbb rétegeiben; a görög bölcsészek, történetirók, retorok, kivált az ifjabb Scipio óta oly nagy számmal fűződtek a római culturélethez, hogy egy ily kiutasításnak nem lehetett többé semmiféle bénító hatása. — Ez időben már jelentékeny fokra emelkedett Rómában is az irodalom, és hogy ez megtörténhetett, ennek okát nemcsak a Rómában tanuló görögök vagy görög műveltségű rabszolgák működésének, de ama körülménynek is kell tulajdonítanunk, hogy ekkor már csapatosan jártak Athenébe és Rhodosba előkelő római ifjak az ottani bölcsészek és retorok tanodáiba. Ebben az időben nemcsak Lucius Cornelius Sylla írta görögül a maga emlékiratait, de azt lehet mondani, hogy nem tartották Rómában képzett embernek azt, a ki ne lett volna képes eredetiben olvasni a görög bölcsészek és költők műveit.

Így a társadalom felsőbb rétegeiben, a melyek, a mint jelzém, majdnem kizárólag a görög műveltségű fölzsabadultak- és rabszolgákra, ha nem tüzetesen Görögországból jött tanárookra, és az athenei, meg rhodosi tanodákon nyert saját görögös műveltségükre támaszkodtak.

¹⁾ L. a »Demokratie« című művemnek sajtó alá készített II-ik kötetét, és Plut. Cat. i. h.

A tömeg azonban még most is éppen úgy viselkedett, úgyszólván, minden magasabb szellemi műveltség iránt, mint Cato korában. És mert az állampolgárok e tanulatlan tömege még folyvást döntő fontosságú tényező volt a római államéletben, a melyet, ha nem is vallásos meggyőződésből, hát ennek vagy a tisztán megőrzött ősrómai szellemnek örve alatt mozgásba hozhattak a korszerű újítások és fölvilágosult réformeszmék reactionárius ellenei: ezért nem birt népszerűvé lenni a tudomány, a magasabb képzettség, még a politikai befolyásukra féltékeny középosztálybeliek előtt sem, még jó ideig. Még Cicero is kénytelen bocsánatot kérni, vagy legalább lépésről-lépésre mentetgetni magát, hogy bölcsészetről ír, különösen az ő második könyvében »De officiis.«¹⁾ E mentetgetőzés természetével csak akkor jövünk tisztába, ha megemlékezünk Tacitusnak következő szavaira, ennek »Agricola«-jában: se prima in juvena studium philosophiae acrius, ultra quam concessum Romano ac senatori, hausisse.«²⁾ Hogyan, tehát nem illett, nem volt megengedve tüzetesen belemélyedni római állampolgárnak és kivált a senatornak a philosophiába? Tacitus, e valóban nagy római író maga mondja, hogy bizony nem volt ez — már t. i. hagyományos közilleméret szerint — megengedve, még Agricola korában sem, midőn pedig a közművelődés nemcsak szélesebb alapokon nyugodott volt már, de sokkal intensívebb is volt a római társadalom felsőbb és középrétegeiben, mint Cicero korában. Ne gondoljuk egyébiránt, hogy a philosophia alatt akár Cicero, akár Tacitus olyas elvont bölcsekedést értett volna, a melylyel behatólag és szakadatlanul foglalkozni nem igen válhatik — köznapi fölfogás szerint — előnyére a gyakorlati államférfiúnak. Nem; a tudományok nem voltak még ekkor szakmák szerint egymástól elkülönítve; minden magasabb fokú emberi ismeretnek, szaktudományokra való osztályozás nélkül, ekkor még csak egy nagy közös letéthelye volt: az akkor úgynevezett philosophia. Beletartozott ebbe akkor az állam természetéről, szervezetéről szóló tan nem kevésbé, mint a csillagászati elméletek összesége; csak a tüzetesen római jogtudomány nem számíttá-

¹⁾ De off. II. 2.

²⁾ Agric. 4.

tott bele a »de rerum natura« egész körét felölelő philosophiába, valamint a katonai szakismeret, meg a mezői gazdaság, mechanika és az orvosi irodalom nem. Minden egyéb magasabb ismeret, és eszmekörbe vágó tantárgy vagy irodalmi szakág már azt a gyanút ébresztette a rómaiaknál, hogy az philosophia.

Midőn tehát Tacitus constatálja, hogy Agricola korában nem illett még római állampolgárnak, különösen pedig nem illett senatornak tüzetesen belemélyedni a philosophiába: ez csak azt jelenti, hogy nem illett tudományos buvárlattal és tudományos értékű irodalommal sem foglalkozni.

Sötét háttere ez a római culturéletnek a köztársaság végszakában. Ha már Augustus, Tiberius és Claudius iróisága nem birta a római társadalom hangadó tényezőit egy mindenható monarchia kötevényében a bölcsészettel, vagy is a tudományos ismeret- és eszmekör művelésével egyáltalán megbárátkoztatni: mennyivel szilajabb lehetett ez ellenszenv Rómában minden magasabb szellemi tevékenység iránt Cato közvetlen utódaiuk, sőt még Lucretius Carus korában is!

Sylla könyvtárt alapított és maga is irt; Caesar ugyanezt tette még nagyobb, még fényesebb mérvekben. Sőt Caesar ejtett el ifjabb korában oly szólamokat, megengedett magának oly kifakadásokat, a melyek az államvallás hittezikelyeibe ütköztek, és e mellett oly csillagászati munkát irt vagy legalább iratott, a melyben egészen máskép volt a csillagok mozgása előadva, mint ahogy ezt az államvalláson alapuló orthodox hagyomány tanítja vala. Julius Caesar siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit. ab aegyptiis disciplinis hausit. Ezt mondja Macrobius. Hogy Caesarnak a csillagászati elmélkedésben csakugyan része volt — eltekintve a naptár-reformtól is — ezt látjuk Pliniusból nem kevésbbé, mint Ptolemaiosból és Johannes Lydosból. Hogy ő saját maga írta-e avagy a mire Suetonius hallgatása utalni látszik, csak iratta e művet: az a jelen kérdésre nézve körülbelül egyre megy: mert az bizonyosnak látszik, hogy e mű csakugyan Caesartól kölcsönözte alap gondolatát. Mommsen elutasító megjegyzése ¹⁾ egy

¹⁾ Röm. Gesch. III., 567. jegyzet.

magában még nem teheti semmissé az e részben ránk szállott összes irodalmi hagyaték fontosságát. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy Caesar műve, vagy az ő utasítása szerint íratott mű egyáltalán birhatott volna tudományosan önálló értékkel; nagyon valószínű, hogy az egész csupán egy ötletén fordúlt meg az ő lángelméjének, melyet aligha fogtak komolyan vehetni a korabeli valódi csillagászok.

Legyen bárhogy, Caesar nemcsak, hogy nem üldözte a tudományos kutatás embereit, de sőt éppen ellenkezőleg, nagy-jelentőségű intézkedések által igyekezett előmozdítani a szellemi élet érdekeit. A görög bölcsezszer és rhetorok, csillagászok, orvosok, építésszer, mechanikusok öszvevége Rómában az ő örökös dictatorsága alatt, de már előbb is, a mióta csak döntő befolyást gyakorolt az államhatalomra, nem kisszerű csapat volt már most, hanem egy hatalmas legió; Aratos csillagászati tanköteményét a római ifjúság Caesar idejében épp oly szabadon tanúlgatta, mint akár az Iliast; és a mi a legfontosabb érv Caesar culturbarát politikája mellett: bevégzett tény, hogy Caesar különös pártfogása alá vette nem csak az összes, tudományosan képzett, görög vagy nem-görög orvosokat, de a tanítókat is egyáltalán s ezek között főleg a fensőbb tantárgyak tanárait. Cato korában a köztársaság senatusa még kitiltotta, száműzte a bölcsezszerket a városból: Julius Caesar római állampolgári joggal tüntette ki az összes Rómában működő tanárokat, bölcsezszerket, matematikusokat, rhetorokat és orvosokat, tekintet nélkül arra, hogy mily szülőktől származtak s hogy honnét települtek Rómába!

A tudományos kutatásra vonatkozólag tehát Caesar nem szorította meg, sőt inkább tágitotta nagyszerű mérvekben a gondolatszabadságot. Hogy Nigidius Figulus tanítványai az ő lélek-idézető kísérleteik miatt — mikép Mommsen sejtí — összeütközésbe jöhettek a római rendőrséggel: ez nem vonhat le e részben semmit Caesar culturpolitikai érdemeiből, sem a gondolatszabadság józan ápolgatására irányzott törekvéseiből.

És Caesar uralma még sem jelentett egyet a teljes gondolatszabadsággal. Csakhogy ő nem a tudományos kutatásra és oktatásra vonatkozó gondolatszabadságot szorította meg, hanem azt, mely közvetlenül kiegészítő része kellett volna, hogy legyen

a római állam-életnek. Oly iszonyú vérontás után, a melybe a legfőbb hatalom erőszakos megszerzése e titánilag nagy katonai demagognak került: vajjon főnbirhatta volna-e magát tartani az örökös dictatorság szédítő magaslatán a nélkül, hogy meg ne fékezze, vagy legalább el ne rémítse azokat, a kik ellene fordították a szólásszabadságot? Schmidt Adolf az ő érdeemes buvárlataiban azon eredményre jutott, hogy Caesar hoszszú időn át mesteri önmérséklést tanúsított a leghevesebb támadások, sőt a legocsmányabb gúnydalok és gúnyiratok szerzői ellenében is; csakugyan uralmának első éveiben nyomát sem látjuk nála e részben a megtorlásnak. Nem a hoszuló igazság szerepét játszsza, hanem csodálatra méltó fokon igyekszik bemutatni a kortársaknak és az utóvilágnak az ő nagylelkűségét. Bibaculus, Aulus Caecina és Pitholaos megbélyegző mérgét lehelik maró gúnyjoknak az ő jellemére, költeményeikben. De ő azért nem fogatja perbe, sem egyáltalán nem üldözi sem Bibaculust, sem Aulus Caecinát, sem Pitholaost. ¹⁾ Memmius kegyetlenül meghurczolja őt egy ünnepélyesen elmondott beszédben, C. Calvus, a költő, becsületében gázol Caesar-nak, szintűgy Valerius Catullus; Caesar nem látszik táplálni bosszúvágyat még a legtávolabbról sem; éppen ellenkezőleg, Memmiusra ráadja az ő szavazatát a választásnál, C. Calvust lekötelező előzékenységgel édesgeti magához, Catullust pedig meghívja ebédre. Nem, Caesar nem gondol még akkor sem megtorlásra, midőn Calvus Licinius és Dolabella meg Curio Nikomedes bithyniai király istállóját emlegetik és undok természetellenes bünöket vetnek szemére. ²⁾ Beéri azzal, hogy egy alkalommal egyszerűleg kijelenti, hogy mindez nem igaz; más-kor pedig még megdicséri az ő tulajdon pajkos katonáit, mint nyiltszívű embereket, midőn ezek ugyanezen aljasságokat, mint Caesar hőstetteit, fennen dalolva hirdetgetik.

A fordulatpont Caesar magatartásában nem akkor állott be, nézetem szerint, mint ezt Schmidt Adolf hiszi. Nem akkor, midőn a királyi címre vágyó Caesar kilökette a senatusból azokat a néptribunokat, a kik perbe fogatták vagy legalább

¹⁾ Tac. Annal. IV., 34. Sueton. Caesar. c. 73.

²⁾ Dio. Cass. XLIII. 20. hsl. ö. Sueton i. h. Hsl. ö. Schmidt G. d. D. u. Glaubensfreiheit im e. I. Ihrh. d. Kaiserherrschaft p. 28. 29.

perbe fogatni megkísérlették ama római állampolgárt, a ki legelső ízben merészelte Caesart, mint királyt üdvözölni; nem ekkor állott be, nézetem szerint, a fordulat, hanem jóval előbb. Már akkor, midőn sűrűbben kezdtek közrebocsáttatni névtelen röpiratok, a melyekben — Dio Cassius szerint ¹⁾ — szemére hányta a fölháborodott közlegületlenség a mindenható dictatornak, hogy önkényüleg bocsátja árúba az államjavakat és a templom-javakat, hogy az ezen eladásokból befolyt pénzek Caesar kegyeltjeinek fölgazdagítására fordíttatnak, hogy pénzajándékokkal térítetnek el jogosult igényeiktől oly állampolgárok, a kik törvény szerint bizonyos közigazgatási hivatalokra igényt formálhatnának s több efféle. Bizonyára nem névtelen röpiratokban mert volna csupán nyilatkozni a közfölháborodás, ha a római állampolgárok a szólás- és írásszabadságnak még ekkor is oly mérvét élvezték volna, mint a Calvus Licinius, a Dolabella vagy az idősebb Curio támadásakor. Teljes joggal mondhatta tehát Caesar halála után Cicero a senatusban, hogy »Caesar uralma nem volt egyéb zsarnokságnál, a hol nem volt szabad az embernek őszintén, leplezetlenül véleményt mondani.«

Octavianus Augustus szintén böles önmérséklést tanúsított kezdetben, sőt mondhatni évtizedeken keresztül, úgy a politikai szószékről jövő kifakadások-, mint az irodalmi támadásokkal, bírálatokkal szemben. Könnyebb volt ez különben neki, mint még Caesarnak. Akadtak ugyan már ennek idejében is senatorok, a kik a Caesar állítólagos megsértése miatt bepanaszolt néptribunok fejére nem átalítottak halálbüntetést kérni megtorlásúl. ²⁾ Augustus senatusa még szolgálékübb volt a Caesarénál. Nem volt egyébiránt Augustus mindig ily mérsékletteljes. Triumvir korában Sulpitius Corona senatort, csak azért, mert jóval az előtt Caesar gyilkosának fölmentésére mert a senatusban szavazni és ezzel főnhangon dicsekedett, kivégez-

¹⁾ Dio. Cass. XLIII., 47.

²⁾ Dio. Cass. XLIV. 11.: καὶ δεινῶς ἐμισθήθη (t. i. Caesar e miatt), καὶ τούτου τοὺς τε δημάρχους ἐκείνους ὑπάτους τινὲς ἐν ταῖς ἀρχαῖς αἰσεσιμαίαις προεβάλοντο, καὶ Βροῦτον τὸν Μάρκον, τοὺς τε ἄλλους τοὺς φρονηματοῦδεις ἰδίᾳ τε προσίντες ἀνέπειθον, καὶ δημοσίᾳ προσπαρώξονον. Hsl. ö. Schmidt i. h. és Mommsen R. Gesch. III. il. hh.

tette; Tedijs Afer consul-jelöltet pedig, csak azért, mert gúnyolgatni merete az ő rendeleteit, fenyegetéseivel úgy elrémítette, hogy ez elrémültében beleölté magát a Tiberisbe. ¹⁾

Az actiumi csata után lábainál látta már heverni az egész római birodalmat. Nem mutatkozott még csak árnyéka sem semmiféle vetélytársnak, annál kevésbé rendszeresen következetes és politikailag számbavehető ellenzéknek. Magára ölthetné tehát már most egész nyugalommal az önmérséklő egyeduralgoló szerepét, a ki jóakaró bölcseséggel nézi el az állampolgárok gyarlóságait szóban és írásban. Nem tudjuk, vajjon Maecenas ama tanácsát követte-e, melyet Dio Cassius ad ajkaira az ő bizalmas emberének, de tényleg Augustus most már csakugyan annyira kimélte a gondolatszabadságot, mintha nem ő vette volna e tanácsot Maecenastól, hanem ő maga, Augustus tanította volna be előbb Maecenast ama történelmileg megörökített tanácsadásra. »Neked fölötte, magasan fölötte kell állnod minden gáncsoskodó bírálat fölött; Neked nem szabad azt hinned, sőt nem szabad engedned, hogy bárki is valaha azt hihesse, hogy bárki is képes lehetne Téged bármi tekintetben is kisebbíteni. Azt kell hinniök az embereknek, hogy te fenséges egy lény vagy és teljességgel érinthetetlen, szintűgy, mint maguk az istenek!« Σεπτός εἶ: ezt mondhatja Dio Cassius Maecenassal mindjárt uralkodásának kezdetén Augustusnak. ²⁾

Valóban Augustus uralkodásának három első évtizedében nem büntettek Rómában sem szónokot, sem író-t a szabad szóért. Nem csak hogy Livius, Asinius Pollio és Cremutius Cordus, mint dicső alakokat magasztalhatták az egykori triumvirnek Octavianusnak legelkeseredettebb ellenségeit, sőt részben Caesarnak gyilkosait: de nem lett bántódása Albutius Silusnak sem, a ki a szószékről jajveszéklő hangokat hallatott Italia sorsa fölött és a Marcus Brutus emléket hívta föl a sza-

¹⁾ Dio Cass. XLVI. 49.

²⁾ Dio Cass. LII. 31. — τὸ γὰρ, ὅτι τις ἐλοιδορήσῃ σε κ. τ. λ. — Hsl. ö. Frandsen, C. Cilnius Maecenas, eine histor. Untersuchung 1843. — Lion, Tironiana et Maecenatiana 1846. Teuffel Jahrb. d. Geg. 1843. — Friedländer Sittengesch. III., 334. Beulé: Auguste, sa famille et ses amis, 1869.

badság letiprásának megboszulására. Midőn a senatus kiegészítése alkalmával a hirneves jogtudós, Antistius Labeo oly egyénre, Lepidusra adta a maga szavazatát, a kit Augustus ekkor már nem szívelhetett s ezért neki — Labeónak — némi gyöngéd szemrehányást tesz vala: Labeo bátran, büntetlenül felelhette Augustusnak, hogy »mindenki úgy szavazhat, a mint kívánja ezt a saját maga meggyőződése.« Ugyancsak Labeo, midőn azt indítványozták a senatusban, hogy a senatorok fölváltva álljanak őrt éjjelenként Augustusnál, ugyancsak Labeo ekkor oda nyilatkozott, hogy ő bizony nem fog Augustus előszobájában aludni, mert ő nagyon szokott — hortyogni. Senkinek sem lett bántódása ily önérzetteljesen szabad nyilatkozatok miatt Augustustól, mondja Suetonius. ¹⁾

Hasonló nyugalommal tűrte Augustus e három évtizedben a gúnyverseket, Bibaculus, Catullus költői támadásait; Aemilius Aelianus bős szidalmaira nem volt egyéb válasza, mint hogy majd meg fogja mutatni ő, Augustus is, hogy neki is van nyelve, majd elfogja mondani ő is a maga véleményét Aelianusról! Adott is ki egy alkalommal egy edictumot, a melyben ő, a római birodalom ura, egész szerényen mentegeti magát bizonyos rosszindulatú koholmányok és rágalmak ellenében. Midőn pedig a senatus rendszabályokat akar életbeléptetni a fékvesztett szabadosságnak s különösen az irodalmi támadásoknak, ha nem is csirájában elfojtására, hát legalább szigorú megtorlására, maga Augustus az, a ki ellentmond, és megghiúsítja e rendszabályok meghozatalát a maga tribuni vetőjával. ²⁾

Maga Augustus, uralkodásának ez éveiben nem tett — úgy látszik — a gondolatszabadság elnyomására egyebet, mint hogy betiltotta az »Acta senatus,« vagyis a senatus tanácskozásai jegyzőkönyveinek közrebocsátását. Ez által tehát elnyomta

¹⁾ Az utóbbi adatokra nézve l. Fac. Annal. IV., 34.; Plut. Brut. c. 44.; Quintil. II., 15., 16.; Euseb. ad Olymp. 193., 3.; Suet. de clar. rhet. 6.; Sueton. Octav. 54. és Dio Cass. LIV. 15., LIV. 43. — Hsl. ö. Schmidt 40. kvv. és »Demokratie« című művem II. kötetének most még sajtó alatt levő részével.

²⁾ Sueton. i. h. — Dio Cass. LIII., 23.; Tacit. Annal. IV., 34. — Hsl. ö. Gaston Boissier: L'opposition sous les Césars és Schmidt i. h.

a közönség tágabb körére és az utókorra nézve nem egy tekintetben ez állam-testületnek nyilvános tanácskozási jellegét is. ¹⁾

Tüzetesebben nem birjuk ma már megmondani, hogy melyik évben, de mindenesetre még a Kr. u. 8-ik év előtt lépett föl nem maga Augustus, hanem a senatus — egy erőtelj történelmi munka, a Titus Labienus történelmi műve ellen. A senatus nem akarta elnézni azt, a mit e műben Labienus »Augustus ellen vétett;« ezért a senatus elrendelte, hogy Labienus művének összes példányai elkoboztassanak és nyilvánosan elégettesenek. Igen, Labienussal érezte, mint történetiróval, első ízben hatalmát az álca alatt uralgó abszolút monarchia Rómában. »In hunc — mondja M. Seneca ²⁾ — primum excogitata est nova poena. Effectum est enim per inimicos, ut omnes eius libri incenderentur.« Labienus személyét nem fogta sem a senatus, sem Augustus perbe. De azért a senatus e rendelete kioltotta az ő életét is; elvitette magát őseinek sirboltjába és ott maga magát falasztatta be elevenen. Ez tehát legalább közvetlenül nem Augustus tette volt. De maga Augustus is föllépett csakhamar a gondolatszabadság ellen. A Kr. u. 8-ik évben fejezte ki első ízben Augustus azon óhajtását, hogy jövőre minden névtelenül megjelenő röpirat és gúnyköltemény ellen, bünyfenyítő kereset indíttassék, ha az illető röpirat vagy gúnyköltemény névtelen szerzője illető iratában bárkit is megsért.

Ez nagyon tisztességesen hangzik első tekintetre, mert csakis az állampolgárok magán-becsületének megóvására látszik irányozva lenni. Ámde nem ez volt az értelme ennek az intézkedésnek a valóságban. Tényleg ugyanis a »lex maiestatis« szigorúan mesterkélt alkalmazását rendelte el ez által Augustus mindazon névtelen szerzők ellen, a kik élesebb bírálat alá merték vonni a közállapotokat és az államélet élén szereplő férfiakat, mint ahogy ezt a most már megvénhedt és nagyon is zsémbes Augustus tűrni képes volt. A lex maiestatis még a köztársaság törvénye volt, és nem egyes embernek,

¹⁾ Sueton. Octav. c. 36.: Auctor fuit, ne acta senatus publicarentur.

²⁾ Controv. V. praef, p. 319.

de a felségében sértett római népnek oltalmára volt hivatva. Nem is alkalmaztatott az az alkotmány értelmében, soha szavaknak, iratoknak, hanem csakis kizárólag tetteknek megtorlására. »Primus Augustus cognitionem de famosus libellis, specie legis eius, tractavit, commotus Cassii Severi libidine.« Mondja Tacitus. Ugyan miben tetőzött ez a »libido«? Cassius Severus a maga röpirataiban nagyon élesen bírálgatott oly államférfiakat, sőt oly nőket is, a kik Augustusnak kedvencei voltak. Ezért kellett a »lex maiestatisnak«-nak mozgáshozatnia, sőt alkotmányos értelméből teljesen kivetköztetnie. És csakugyan alkalmazták is e kivetköztetett lex maiestatis-t azonnal Cassius Severus ellen, jóllehet nem névtelenül, de saját neve alatt bocsátotta közre legalább ő e röpiratokat. A senatus tilt bíróságot Cassius Severus fölött: száműzte őt Kréta szigetére, műveit pedig elkoboztatta és elégettette.¹⁾ Ugyanezen időtájban ítéltetett pénzbírságra Junius Novatus is, a ki az ifjabb Agrippa álnevet használva, egy mérges kifakadásoktól leledző levelet tett közzé Augustus felől.²⁾ Pár évvel később, körülbelül 12-ben Kr. u. tömegesen fogatta perbé Augustus az írókat; többeket száműzetett, az irataikat elkobozták ismét és ünnepélyesen megégettették. Tisztán, világosan, minden kételyt kizárólag értesít bennünket e felől Dio Cassius.³⁾

Egészen más színben tűnik föl Augustus, szemben a bölcsészekkel és egyáltalán a nem politikai, nem személyeskedő irodalommal.

Hogy a költőket meg igyekezett nyerni az ő dicsőítésének, ez tagadhatatlan. Ha túloz is Beulé,⁴⁾ midőn egy csaknem rendszeresített császári »sajtó irodá«-ról beszél, a melynek

¹⁾ Tac. annal. I., 72., IV., 21.; Sueton. Calig. c. 16.

²⁾ Sueton. Octav. c. 51.

³⁾ Dio Cass. LVI., 27. Az Ovid száműzetése okainak kérdése nem áll, úgy látszik, semmiképen sem összefüggésben, a gondolatszabadságnak akár politikai, akár cultúrpolitikai mozzanataival; egyszerűleg erkölcsiségi szempontok voltak itt döntők, bármennyire tartunk is Augustus erkölcsbirói szigorúságát őszintének e kapcsolatokban; ezért is melőztem Ovid esetének érintését. — Hsl. ö. i. h. 50. köv. és Beulé i. h.

⁴⁾ Auguste, sa famille et ses amis, 1869. Lásd »Demokratie.« c. m. II. kötet.

Augustus meghittje, Cilnius Maecenas, volt a feje; ha inkább a saját képzelődésének országából, mint a kútfők tárgyilagos, kritikai méltatásából meríti is a szellemes franczia tudós a Tibullus, Propertius és Horatius meghódításának mikéntjére vonatkozó adatait: annyiban mégis igaza van, hogy Maecenas úgy tűnik föl csakugyan a buvárkodó szem előtt, mint egy valószínű irodalmi ügynöke Augustusnak, a ki egymásután szerzi meg a császári politikának az akkori Róma dalnok-szellemeit.

Ámde Augustus, — ki maga is irt bölcsészeti munkát, — ¹⁾ nemcsak nem üldözte a tudományos értékű buvárlatok és gondolkodás munkásait, a bölcsészeket, sőt ellenkezőleg a legmelegebb pártfogásban részesítette őket. Így a híres grammatikust, Verrius Flaccust, így a jeles bölcsészeket: alexandriai Ariust és tarsosi Athenodorost. E két bölcsész palotájában szállásolta el, és rájuk bízta a császári család férfi tagjainak neveltetését. Augustus egész uralkodása alatt szabadon adhatták elő a bölcselők az ő tanaikat Rómában. És ha uralkodásának későbbi éveiben el is nyomta a történetírás és a politikai röp-, meg gúnyiratok szabadságát a *lex maiestatis* által: a bölcselőkkel szemben a legtávolabbról sem adott okot Tacitusnak e szavaira, hogy — »*simul veritas pluribus modis infracta, primum incitua rei publicae ut alienae mox libidine assentandi aut rursus odio adversus dominantes.*« A történetírókkal éreztetett hatalmaskodására találunk e szavak, de nem az ő bölcselőket pártfogoló politikájára. Az igaz, hogy nem valami diszes helyzet az a bölcselőkre, sem nem a lehető legüdvösebb a tudomány érdekeire nézve, ha a bölcselők egy álcázott autokrator kegyeinek árnyékában képesek csak megállani a tömeg közhangulata ellenében; ámde, ha már az ódon tömeguralom politikai szabadsága csak ritka esetben fért meg a fölvilágosodás úttörőinek teljesen független helyzetével: jobb volt, hogy a római világbirodalom ura kedvében igyekezett járni az Athenodorosoknak, a rabszolgából fölszabadult Verrius Flaccusoknak és Hyginusoknak, mintha Cato Censorinus pél-

¹⁾ Sueton. Octav. 85.: item Hortationes ad philosophiam; hsl. ö. Diels, Doxogr. Gr. 83. L. »Demokr.« II. köt. — Weichert, De imperat. Caes. Augusti scriptis eorumque reliquiis, 1835.

dáját utánozta volna Augustus is, és az ő álcázott, de lényegben túlláradó legfőbb hatalmát arra használta volna föl, hogy a bölcselek senatusconsultum által, vagy a nélkül Rómából kikergettessenek.

És hogy Augustust nem csupán személyes barátság vagy politikai fogás köti vala a bölcselekhöz, a tudomány embereihez, hanem benső hódolat az emberiség szellemvilágának érdekei iránt: erről tanuskodhatik azon fényes közkönyvtárak emlékezete, a melyeket ugyancsak maga Augustus — mintegy vetélkedve az Asinius Pollio által emelt nagy könyvtárral — a palatini Apollo és az Octavia Porticusában emel és ad vala át a közhasználatnak.²⁾

Valóban, nagyon is éles az ellentét, melyet a magasabb szellemi munka állami támogatásának, sőt csak eltérésének kérdésében is az új monarchia Rómában, másfelől meg a virágzás korának catóias köztársasága mutat.

Nagyon is elhamarkodnók azonban ítéletünket, ha ez ellentétből azt következtetnők, hogy Rómában már ezentúl a monarchia mindig csak pártfogolta volna a bölcseleket, és tiszteletben tartotta volna — legalább tudományos irányban — a gondolatszabadságot.³⁾

Tiberius még nem üldözi a bölcseleket; sőt nagyban barátokzik a platonikus Thrasylossal; egy iskolamestert senatorrá emel, és ő saját maga is foglalkozik irodalommal. Ir költeményeket Euphorion mintájára és ir emlékiratokat a saját élményeiről és kortársairól. Halálba üldöz ugyan ellenzékieskedő költöket, történetirókat: de a bölcselek közül nem jutott alatta egy sem, akár M. Aemilius Scaurus, akár Cremutius Cordus sorsára.⁴⁾

Tiberius fogadott fia és unokaöcscse Germanicus rajon-

1) Tac. Histor. I., 1.

2) Hsl. ö. Thorbecke, de Asinio Pollione, 1820. 35. l.

3) A mit Dio Cassius (LII., 36.) »néhány magokat bölcselekeknek nevező« egyének közveszélyes voltáról Maecenas ajkaira ad, az, úgy látszik, inkább Dio Cassius diszitivénye, és nem a Maecenas világnézetét tükrözi vissza. Ezért nem fektettem súlyt reá fönebb.

4) L. »Demokr.« II. k. és Schmidt i. h.

gott a tudományért; irodalmilag művelte a csillagászatot és költői átdolgozásban latinul bocsátotta közre Aratos tankölte-ményét. Ha trónra jut, bizonyára nagy mérvekben mozdítja elő a tudomány érdekeit. ¹⁾

Sem Caligula, sem Claudius nem üldözik a bölcsészeket. Amaz meghurczoltat, sőt kegyetlenül rendszabályozgat egyes költöket, történetírókat, jogtudósokat; emez ir maga is, és éppen nem oly együgyű dühöncz vagy homályos elmű fura, mint a minőnek Tacitus rajzolja.

Oly nagy mérvű üldözését a bölcsészeknek, mint a Cato korabeli, csak Nero hozza ismét divatba. Uralkodásának első négy évében együtt ebédelget még naponként velök, és élcze-lődik fölöttük az asztalnál elég ártatlanul. — Seneca kivé-geztetése után azonban őrzületes dühöngéssel esik neki az ösz-szes bölcselőknek. Egymásután végeztette ki Paetus Thrasea, Musonius Rufus és Annaeus Cornutus stoikusokat, Isidorus és Demetrios kynikusokat, és midőn 66-ban Kr. u. görögországi útjára kelt, rendeletet bocsátott ki, hogy senki ezentúl ne me-részeljen Rómában bölcsellettel foglalkozni.

Vespasian is száműzette az összes stoikusokat és kyni-kusokat Rómából és Italiából. — Tetőpontját azonban a bölcselők üldözése Domitian alatt érte el. 89-ben, ha nem 93-ban, Kr. u. eltiltotta Domitian a bölcsészet tanítását, sőt az egyszerű tudományos buvárkodást is, és egyúttal kiűzött Rómából halálbüntetés terhe alatt valamennyi bölcselőt. — Epiktetos, Dion Chrysostomos, Telesinos, Arulenus Rusticus és Herennius Senecio szenvedései teszik ez évek emlékezetét tanulságossá, és Sulpicia nem nagyított, midőn azt verselte Domitianról, hogy:

Et studia et sapiens hominum nomenque genusque
Omnia abire foras atque Urbe excedere iussit. ²⁾

¹⁾ Hsl. ö. Frey, de German. Arat. interpret. Valóban több figyel-met érdemelne a római birodalom modern történetírói részéről ez a sze-rencsétlen véget ért rendkívüli alak, ez oldalról is, mint a mennyiben ő a hagyományos esetforgatás közben részesül.

²⁾ Sulpic. Satyr. de Domitian. edicto quo philosophos urbe exegit. (Poetae latin. minor. p. 37).

Domitian után nem találunk többé ily rendszeres üldözésre a monarchiában; az Antoninok alatt, ha nem a törvényes biztosítékok alapján, de legalább a bölcselő császárok tényleges magatartásánál fogva a gondoltszabadság, — nem értem hozzá a vallásszabadságot is egyúttal — mondom, a gondoltszabadság az Antoninok alatt oly magas fokot ér el, minőt az soha rendszerint nem élvezhetett a legmagasabb műveltségű ódon köztársaságokban.

De ennek részletei már nem tartoznak jelen értekezésünk keretébe. Állapodjunk meg és vonjunk le némi tanulást ebből eddigi szemlélésből.

Az ódon tömeguralomban nem bir gyökeret verni a teljes gondoltszabadság, legalább nem állandólag és nem egész terjedelmében.

Különösen a szellemi élet legmagasabb fokú munkakörének úttörői, a bölcsészek és ezek között megint főleg a természetbuvárok költik föl maguk ellen a souveraine néptömeg tájékozatlan furiáit. Vérig üldözik őket a vallás nevében, a melyben már nem hisznek, és az ősök erkölceinek megboszulására, a melyeket nem követnek, mert soha nem is ismertek.

A pártpolitikai fanatizmus használja föl a tömeg e tájékozatlan dühöngését Athenében: Rómában azonban a hazafias, de különben szegényesen szűk látókörű, chauvinista, conservativ reactio a beömlő hellenizmus ellen. Csak addig mozognak szabadon egyes bölcsészek az ódon tömeguralomban, míg kevesen vannak, és a néptömeg műveltségi foka oly alantas, hogy föl sem bírja fogni azon ellentétet, a melybe a fölvilágosodás úttörői okvetlenül kellett, hogy jőjjenek az állammal. És még maguk e csekély számú bölcsészek is megvonják magukat egyes magasabb műveltségű hatalmasok barátságának árnyékában — nem törődve sem a tömeg fölvilágosításával, sem a politikai, meg erkölcsi reformmal. Mihelyt azonban kilépnek a nyilvánosság terére, vagy nyíltan terjesztik tanaikat, az egy csekély részében már művelődni vágyó, és éppen ezért az újítási eszmék iránt fogékony, de túlnyomó nagy részében még mindig teljesen műveletlen tömeg előtt: ez a tömeg az ötödik századon innen nem törvényhozókká, aismnetákká emeli őket, mikép hajdan Pittakossal és egyéb tisztán gyakorlati élet-

bölcsességű és természetbuvárlattal egyáltalán nem bibelődő jelekkel tevő, hanem ellenséget lát bennök, és halált mond fejükre, mint az államvallás és az ősi erkölcsök földülőira, az ifjúság megrontóira.

Javulás a helyzetben, eltekintve a tudomány-pártoló idegen fejedelmek fegyveres erejének védve alatt sikerrel működő haladásbarát államférfiak intézkedéseitől, eltekintve, mondom, ettől, javulás a helyzetben csak akkor áll be, midőn a fensőbb fokú szellemi képzettséget állandó nagy iskolák ápolják és nemzedékről-nemzedékre szintén állandó tudománykedvelő, magasabb műveltségű társadalmi rétegeket birnak létrehozni.

Az Antoninok Athenéjében nemcsak azért volt teljesebb a gondolatszabadság, mert az Antoninok többnyire maguk is tudománykedvelő gondolkodók voltak, hanem azért is, mert ekkor már államilag minden demagóg támadásától megóvott, sőt államilag dotált nagy tanodákban képezhették ki magukat évről-évre jelentékeny számmal oly athenéi állampolgárok, a kik azután az idősebb nemzedékek hasonlóan magasabb műveltségű tagjaihoz csatlakozván a társas életben, biztos mentsvárát képezték a bölcselőknek, rhetoroknak későbbre is, szemben a tömeg bármily retrograd velleitásaival. Hisz ültek a római birodalom trónján az Antoninok óta vajmi gyakran oly uralkodók is, a kik nem pártolták a tudományt, mert maguk sem voltak műveltebbek egy közönséges gladiatornál! És ámbár Athene ekkor már rég a római világbirodalomnak meghódított tartományi városa volt csupán: mégis rendelkezett e város a római uralom alatt is annyi helyhatósági önkormányzattal, hogy egy brutális tömeg, retrograd érdekhősök fölbujtogatására nagyon is megnehezíthette volna az ily cultur-ellenes császárak uralkodása alatt, legalább időről-időre, a bölcsészek és rhetorok állását és így magának a tudományosságnak szakadatlanul hő ápolását Kekrops és Diopieithes ősvárosában. És ha mégis — eltekintve jelentéktelen pillanatnyi kísérletektől — mind ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk, úgy az *εφηβοί*-ok, mint a bölcselők tanfolyamára nézve: úgy ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ezen időben már Athenének épp a százados iskolázás következtében oly erős és oly nagyszámú tudo-

mányos közönsége volt magában az athenei állampolgárság kebelében, hogy megtört volna ezen a kevésbé műveltek minden merénylete a helyi önkormányzatban.

Ha lett volna ily nagyszámú tudományos közönsége az athenei állampolgárságnak Diopieithes fölléptekor: úgy bizonyára képes lett volna megmenteni Perikles Anaxagorasnak és egyéb üldözött bölcsészeknek az ügyét szemben a Kleon és a Mellesias fia Thukydidés pártjainak koalíciójával az *ἐκκλησία*-ban.

Ugyanez áll Rómára nézve is. Csak azt tehetjük hozzá, hogy itt a bölcsészek állásának kedvező föltételeit nagyban fokozta azok gyakori osztályrésze az uralkodó bizalmas politikai környezetében.

Sokat köszönhet Róma a görögök szellemvilágának. Köszönheti nemcsak majdnem összes magasabb szellemi műveltségét, irodalmának fensőbb színvonalra emelkedhetését; köszönheti azt is, hogy kormányozni bírta világbirodalmát, a mi görög nyelv és görög műveltség nélkül aligha birt volna neki valaha is ily mérvekben sikerülni.

De köszönhet még egyebet is. Azt, hogy hosszú és nehéz küzdelmek árán megtanította Cato Censorinus késő utódait, messze túl a már a köztársaságban oly dúsan virágzott napi politika szólásszabadságán, a gondolat szabadságának oly elemeire, a melyek lehetővé tették e világbirodalom szétrokdása után is az ódon szellemvilág minden irányban megtermékenyítő erejének átszarmaztatását a modern polgáriásodásba.

Modern demokratia nem képzelhető teljes gondolatszabadság nélkül. Azon ódon tömeguralom, mely magát akkor demokratiának, status popularisnak nevezte, lerakta ugyan örök időkre a kereteket nem egy tekintetben a politikai szabadság számára: de ezen ódon tömeguralom nélkülözötte a fensőbb fokú nyilvános, tömeges iskoláztatást, és éppen ezért nem bírt megférni rendszerint a gondolatszabadság teljével sem.

Más szavakkal, a bölcsészek ellen intézett merényletei az athenei és a római tömeguralomnak szintén csak arra oktattak bennünket, hogy nagyobb mérvű, és az állampolgárság tágabb köreiben gyökeret vert felsőbb fokú szellemi műveltség nélkül nem létezik valódi szabadság a maga teljességében!

